

Muallim Naci' de Ahlak Eğitimi: *Mekteb-i Edeb* Adlı Eser Üzerine Bir İnceleme

Salih Aybey

0000-0002-8361-5793

salihaybey@beun.edu.tr

Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Din Eğitimi Anabilim Dalı, Türkiye
ror.org/01dvabv26

Öz

Muallim Nâci, Tanzimat döneminin önemli şahsiyetlerinden biridir. O, tercüme, tenkit ve lügat çalışmalarının yanı sıra dinî ve ahlaki alanlarda da çalışmalar yapmıştır. Nâci, Osmanlı Devleti'nde idari ve toplumsal çözümlerin başladığı, buna bağlı birtakım sıkıntıların ve ahlaki çöküntülerin olduğu bir dönemde yaşamıştır. Devletin çöküşünü ahlaki bozulmalara bağlayan ve ahlak kitapları yazma girişiminde bulunan bazı ilim adamları gibi Nâci'de ahlak eğitimine dair *Mekteb-i Edeb* adlı eseri hazırlamıştır. Ahlak eğitimi bağlamında yazılan *Mekteb-i Edeb*'te bireyin sahip olması gereken ahlaki değerlerin yanında sakınması gereken davranışlar da yer almaktadır. Eserde yer alan konular ayetler, hadisler, sahabe hayatından kesitler, şiirler, hikâyeler, ibretli sözler ve örneklerle desteklenmiştir. Muallim Nâci tarafından gözden geçirilerek, tashih edilerek, düzeltmeler yapılarak oluşturulan ve kendi döneminde oldukça fazla rağbet gören bu eserde Nâci'nin ahlak eğitimi ile ilişkilendirilebilecek görüşleri belli bir sistematik çerçevede sunduğu görülmektedir. Eserde ortaya konulan bu sistematik yapı, eserin yazıldığı dönemden günümüze kadar geçerliliğini sürdüren birçok öğretim ilke ve yöntemlerini de barındırmaktadır. Bu çalışma ile uzun yıllar ahlak kitabı olarak okullarda da okutulan *Mekteb-i Edeb*'in ahlak eğitimi bağlamında değerlendirilmesi ve günümüz ahlak eğitimine yönelik ne gibi katkılar sağlayabileceğini ortaya koymak amaçlanmıştır. Eserde birçok ahlaki değerlerin anlatım, soru-cevap, tahkiye gibi öğretim yöntemleriyle ve günümüzde kullanılan bazı öğretim ilke ve yöntemleriyle ele alındığı görülmüştür. Nitel araştırma yöntemi içerisinde yer alan içerik analizi tekniğiyle incelenmiş olan eser, tarihi tecrübeyi ustalıkla, yalın bir şekilde ortaya koymaktadır. İki kısımdan oluşan eserin incelenmesi neticesinde hangi ahlaki ilkeler nasıl bir yöntemle ele alındığına yönelik sonuçlara ulaşılmıştır. Eserin dün olduğu gibi, bugüne ve yarına da ışık tuttuğu, ahlak eğitimi açısından önemli bir eser olduğu görülmüştür.

Anahtar Kelimeler

Din Eğitimi; Muallim Nâci; Ahlak Eğitimi; *Mekteb-i Edeb*; Ahlak

Öne Çıkanlar

- Bu çalışmada Muallim Nâci tarafından gözden geçirilerek, tashih edilerek kaleme alınan *Mekteb-i Edeb* adlı eser ahlak eğitimi açısından değerlendirilmiştir.
- Ahlak eğitimi bağlamında yazılan *Mekteb-i Edeb*'te bireyin sahip olması gereken ahlaki değerlerin yanında sakınması gereken davranışlar da yer almaktadır.
- Eserde ele alınan konular ayetler, hadisler, sahabe hayatından kesitler, şiirler, anekdotlar, ibretli sözler ve örneklerle süslenecek şekilde ele alınmıştır.
- Eserde ortaya konulan bu sistematik yapı, eserin yazıldığı dönemden günümüze kadar geçerliliğini sürdüren birçok öğretim ilke ve yöntemleri barındırmaktadır.
- *Mekteb-i Edeb* adlı eserde anlatım, soru-cevap, tahkiye gibi birçok öğretim yönteminin yanında bazı ahlaki kavramlar zıttı ile birlikte ele alınmıştır.

Atıf Bilgisi

Aybey, Salih. "Muallim Naci' de Ahlak Eğitimi: Mekteb-i Edeb Adlı Eser Üzerine Bir İnceleme". *Eskiyeni* 51 (Aralık 2023), 1147-1174. <https://doi.org/10.37697/eskiyeni.1299319>

Makale Bilgileri

Geliş Tarihi	19 Mayıs 2023
Kabul Tarihi	18 Aralık 2023
Yayın Tarihi	31 Aralık 2023
Hakem Sayısı	İki İç Hakem - İki Dış Hakem
Değerlendirme	Çift Taraflı Kör Hakemlik
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde etik ilkelere uyulmuştur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı - Turnitin
Etik Bildirim	eskiyenidergi@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.
S. Kalkınma Amaçları	--
Lisans	CC BY-NC 4.0 creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr

Moral Education in Muallim Nâci: A Study on the Work Called *Mekteb-i Edeb*

Salih Aybey

0000-0002-8361-5793

salihaybey@beun.edu.tr

Zonguldak Bülent Ecevit University, Fac of Theology, Dept of Religious Education, Türkiye
ror.org/01dvabv26

Abstract

Muallim Nâci is one of the essential personalities of the Tanzimat period. In addition to translation, criticism and dictionary works, he also carried out of studies in religious and moral fields. Nâci lived in a period when administrative and social degenerations began, consequently, there were some problems and moral collapse in the Ottoman Empire. Like some scholars who attributed the destruction of the state to moral deterioration and attempted to write moral books, Nâci also prepared a work on moral education, including moral values that is called *Mekteb-i Edeb*. In *Mekteb-i Edeb*, which was written in the context of moral education, the moral values that the individual should have as well as the behaviors that should be avoided are also included. Verses, hadîts, sections from the companions' life, poems, stories, exemplary words, and examples had supported the topics in the work. In this work, which was reviewed, corrected and prepared for publication by Muallim Nâci and was very popular in his time, it is seen that Nâci presents the views associated with moral education in a certain systematic framework. This organized structure presented in the work also includes many teaching principles and methods that remain valid from the period the work was written until today. It was aimed with this study to evaluate *Mekteb-i Edeb*, which has been taught in schools as a moral book for many years, in the context of moral education and to reveal what contributions it can make to today's moral education. It has been seen that many moral values are discussed in the work with teaching methods such as narration, question-answer, investigation and some teaching principles and methods used today. The work, which was examined with the content analysis technique within the qualitative research method, reveals the historical experience in a masterfully and simply. As a result of examining the work, which consists of two parts, conclusions were reached regarding which moral principles were addressed and with what method. It has been seen that the work sheds light on today and tomorrow, as well as yesterday, and is an essential work in moral education.

Keywords

Religious Education, Muallim Nâci, Moral Education, *Mekteb-i Edeb*, Morality

Highlights

- In this study, the work titled *Mekteb-i Edeb*, which was reviewed and corrected by Muallim Nāci, was evaluated in terms of moral education.
- In the *Mekteb-i Edeb*, which is written in the context of moral education, there are behaviors that should be avoided in addition to the moral values that the individual should have.
- The subjects covered in the work are covered by embellishing with verses, hadiths, sections from the life of the companions, poems, anecdotes, cautionary sayings, and examples.
- This systematic structure set forth in the work establishes many teaching principles and methods that continue to be valid from the period in which the work was written to the present day - the museum.
- In the work titled *Mekteb-i Edeb*, besides many teaching methods such as narration, question-answer, arbitration, some moral concepts are discussed together with the opposite.

Atıf Bilgisi

Aybey, Salih. "M Moral Education in Muallim Nāci: A Study on the Work Called Mekteb-i Edeb". *Eskiyeni* 51 (December 2023), 1147-1174. <https://doi.org/10.37697/eskiyeni.1299319>

Article Information

<i>Date of submission</i>	19 May 2023
<i>Date of acceptance</i>	18 December 2023
<i>Date of publication</i>	30 December 2023
<i>Reviewers</i>	Two Internal & Two External
<i>Review</i>	Double-blind
<i>Plagiarism checks</i>	Yes - Turnitin
<i>Conflicts of Interest</i>	The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest
<i>Complaints</i>	eskiyenidergi@gmail.com
<i>Grant Support</i>	No funds, grants, or other support was received.
<i>S. Development Goals</i>	--
<i>License</i>	CC BY-NC 4.0 creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0

Giriş

İnsanlık tarihi bir tecrübeler hazinesidir. Yaşadığımız zaman diliminde meydana gelen birçok olayın benzerlerini tarih sahnesinde görmemiz mümkündür. Dünü anlamak, tarihte önemli görevler üstlenmiş kişilerin yaşam öyküleri ve eserleri hakkında bilgi sahibi olmak, onların başarılarının sebeplerini bilmek, yaşadıkları sıkıntıları analiz edebilmek ve tarihin önümüze serdiği hazineleri değerlendirebilmekle mümkündür. Bu hazineler yarınlara emin adımlarla nasıl yürüyeceğimizi bize öğrettiği gibi nelerden uzak durmamız gerektiğini de bizlere bildirmektedir.

Hayat için nasıl bir takım fiziki kurallar varsa aynı zamanda ve ondan daha fazla uyulması gereken bir takım manevi ilkeler de vardır. Bunlar ahlaki ilkelerdir. Maddi şeyler çok fazla önemli gibi gözükse de esasen insanın sahip olduğu en değerli şey onun manevi olgunluğudur. Bu nedenle Hz. Peygamber'in "*Hiçbir baba çocuğuna güzel ahlaktan daha üstün miras bırakamaz*"¹ sözü konunun önemini özetlemektedir. İnsanın her daim rehberi olan güzel ahlak bir kurallar bütünüdür. İnsan ilişkilerini düzenler ve insanı kuşatır.

Ahlak, İslam dininin üzerinde önemle durduğu konulardan biridir. Zira dünya ve ahiret hayatında bireyin mutlu olmasını hedefleyen İslam'ın gayesi, ahlaklı bireyler yetiştirerek onların yaşadıkları topluma faydalı kimseler olmalarının sağlamaktır. Nitekim İslam'ın iki temel kaynağı olan Kur'an ve sünnette bu durumun sıkça işlendiği görülmektedir.

Tarih boyunca ahlaki erdemler konusunda gösterilen hassasiyetlerle ilgili birçok örnek sıralanabilir. İnsanın maddeye çok değer vermesi sonucunda bazen bu ahlaki ilkelerin göz ardı edildiği olmuştur. Zaman zaman toplum hayatında yaşanan bu durum devletleri, politika üretkenleri, eğitim kuramcılarını, İslam düşünürlerini ve filozofları harekete geçirmiştir. Bireylerin ahlak ve normlarla topluma entegre olmaları amacıyla ahlaki değerlerin önemi ve insanların bu değerleri nasıl kazanabileceğini ele alan eserler yazmışlardır. Bu eserlerin çokça yazıldığı dönemlerden biri de kuşkusuz Osmanlı Devleti'nin son dönemleridir. Nitekim insanlık tarihinin geçirdiği aşamalardan örnekler alınarak hazırlanan, döneminin önemli ahlak kitaplarından biri olan ve Muallim Nâci'ye atfedilen *Mekteb-i Edeb* adlı eser bunlardan biridir.² Derleme olarak hazırlan bu eser; Muallim Nâci'nin gözden geçirerek, tashih ederek, düzeltmeler yaparak ve kimi bölümlerinin de bizzat kendisi tarafından kaleme alınarak meydana getirdiği bir kitaptır.

Bu çalışmada zikredilen eser, ahlak eğitimi açısından nitel araştırma yöntemi içerisinde yer alan içerik analizi tekniğiyle ahlak eğitimi açısından tetkik edilmiştir. İçerik analizi; nesnel, ölçülebilir, doğrulanabilir bilgilere ulaşmak amacıyla doküman, metin ve evrak gibi pek çok farklı materyali belli kurallar dâhilinde analiz etmeyi amaçlar. Böylece analiz edilen eserdeki temalar, kullanılan kalıplar ve sık geçen kelimeler belirlenmiş olur.³ İki kısımdan müteşekkil olan bu eser isminden de anlaşılacağı üzere bütünüyle ahlaki ilkelere yönelik bir içerik sunmaktadır. Çalışmamızda bunların tamamını ele almanın mümkün olmaması

¹ Ebû İsâ Muhammed et-Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, thk. Muhammed N. Elbânî (Riyad: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1417/1996), "Birr", 33 (No. 1952).

² Söz konusu bu eser, M. Necip Yılmaz tarafından 2016 yılında açıklamalı dipnotları ile beraber sadeleştirilerek yayımlanmıştır. bk. Muallim Nâci, *Edeb Eğitimi - Mekteb-i Edeb*, haz. M. Necip Yılmaz (İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları, 2016).

³ Nuri Bilgin, *Sosyal Bilimlerde İçerik Analizi Teknikler ve Örnek Çalışmalar* (Ankara: Siyasal Kitabevi, 2006), 13-14.

nedeniyle, içerik analizi yöntemiyle eserin tanıtımı yapılmış, daha sonra da eserde geçen bireyin sahip olması veya kaçınması gereken ahlaki davranışlardan en geniş ele alınanlardan beş tanesi örnek olarak ele alınmıştır. Yine bu bağlamda eserde en fazla kullanılan günümüz öğretim ilke ve yöntemlerinden beşer tanesi de ele alınarak örnekler verilecektir. Böylece eserin günümüz öğretim ilke ve yöntemleri açısından da bir değerlendirilmesi yapılmış olacaktır.

Osmanlı Devleti'nin özellikle Tanzimat'la birlikte birçok alanda yaptığı yeni düzenlemeler, Batılılaşma ve ekonominin bozulmasına bağlı yaşanan sorunlar ahlaki yozlaşmanın artmasına yol açmıştır. Bu problemlerin çözümünün ahlaki toparlanmadan geçtiğini düşünen pek çok vatansız, ahlak kitabı yazmaya veya yazdırmaya yönelmiştir. Osmanlı kültürü içinde yetişmiş olan Muallim Nâci'de bu düşüncede olanlardan biridir. O, dönemin ahlaki çözümlerine engel olmak amacıyla ahlaki ilkelerin yer aldığı *Mekteb-i Edeb* adlı eseri hazırlamıştır. Toplumun tamamının anlayabileceği şekilde hazırlanmakla birlikte, uzun yıllar okullarda elifbadan başlayarak son sınıfa giden öğrencilere kadar ders kitabı olarak okutulan⁴ *Mekteb-i Edeb* adlı eser üzerine henüz az sayıda çalışma yapılmıştır.⁵ Bu çalışmanın amacı zikredilen bu eserin ahlak eğitimi açısından incelenerek günümüz ahlak eğitimiyle benzerliklerini, hangi ahlaki ilkelerin hangi yöntemlerle verildiğini ortaya çıkarmak ve günümüz ahlak eğitimine ne gibi katkılar sağlayabileceğini belirlemektir.

1. Muallim Naci'nin Hayatı ve Eserleri

Asıl adı Ömer olan Muallim Naci, 1850 yılında İstanbul Fatih Saraçhanebaşı'nda dünyaya gelmiştir. Babası saraç ustası Ali Bey, annesi Varnalı Fatma Zehra Hanım'dır.⁶ Yedi yaşında babasını kaybettikten sonra Varna'ya dayısının yanına gönderilmiş, Varna'da medrese öğrenimi sırasında Arapça, Farsça ve Fransızca öğrenmiştir. 1867'de Varna'da rüştiye mektebinde ikinci muallimliğe getirilmiştir. "Muallim" unvanı da oradan gelmektedir.⁷ Bu dönemde okuduğu Giritli Aziz Ali Efendi'nin Muhayyelât'ında geçen bir hikâye kahramanının adı olan "Nâci"yi kendisine mahlas olarak seçmiştir. Bundan sonra "Muallim Nâci" mahlasını kullanmıştır.⁸

Muallim Nâci'nin hayatı 1876'da Varna'ya mutasarrıf olan Said Paşa ile değişmiştir. Said Paşa onu yanına kâtip olarak almış, değişik vilayetleri dolaşarak İstanbul'a gelmişlerdir.⁹

⁴ Muallim Naci, *Mekteb-i Edeb*, 6.

⁵ Eser üzerine tespit edebildiğimiz kadarıyla dört çalışma mevcuttur. Bunlar: Hatice Ayar, *Muallim Nâci'nin Mekteb-i Edeb Adlı Eserinin I. Kısımındaki Hikayelerin Ahlak Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2011); Umut Kaya, "Muallim Nâci", *Son Dönem Osmanlı Mütefekkirleri ve Ahlak Anlayışları, Tartışmalı İlmî Toplantı 22-23 Ekim 2016* (İstanbul: MRK Baskı, 2017), 267-302; Yasin Özkan, *İllâ Edep* (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2021); Talat Aytan, "Muallim Nâci'nin Mekteb-i Edebi'nde Değerler Eğitimi", *Prof. Dr. Halim Serarslan'a Armağan* (Konya: Eğitim Yayınevi, 2018), 231-243.

⁶ Mehmed Sabahaddin Salâhî, *Muallim Naci* (İstanbul: A. Asaduryan Şirket-i Mürettebiye Matbaası, 1310/1894), 11; Osman Fahri, "Tarih-nüvîs-i Selatin-i Al-i Osman-şair-i şehir merhum Muallim Naci Efendi", *Maârif* 4/93 (22 Nisan 1309/1893), 226-232.

⁷ Nâci, muallimlik vasfı ile ilgili düşüncelerini daha sonra yazdığı eserinde dile getirmektedir. bk. Muallim Nâci, *Ömer'in Çocukluğu* (İstanbul: Morpa Kültür Yayınları, 2007), 3.

⁸ Salâhî, *Muallim Naci*, 12; Nihad Sâmî Banarlı, "Muallim Naci", *Resimli Türk Edebiyatı Resimli Türk Edebiyatı Tarihi* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979), 2/984, 987.

⁹ Abdullah Uçman, "Muallim Nâci", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2000), 30/313.

Muallim Nâci, İstanbul'a döndükten sonra 1883'te *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinin edebiyat sayfasını düzenlemeye başlamış, Gazeteci Ahmed Mithad'ın kızı Mediha Hanım'la evlenmiştir. *Saadet, Tarik, Mürüvvet, Mirsad, İmdadü'l Midad* gazeteleriyle, kendisinin çıkardığı *Mecmua-i Muallim* dergisinde yazmaya devam etmiştir. Galatasaray Lisesi, Mekteb-i Hukuk, Mekteb-i Mülkiye ve Mekteb-i Sultani'de bir süre edebiyat dersleri vermiş, 1988'de *Mekteb-i Edeb*'de de Farsça dersleri vermiştir.¹⁰ Divan edebiyatının birçok türünde aruzla şiirler yazmış, Servet-i Fünûn yazarlarını etkilemiştir.¹¹

Muallim Nâci, çıkarmakta olduğu "Taavün-i Aklam" ve "Saadet" gazetelerinden haftalıklarının muntazam verilmediği gerekçesiyle ayrılmıştır. Gazetelerdeki görevlerinden ayrıldıktan sonra geçimini temin için çokça yazılar yazan ve tercümeleyen Nâci'nin, bu yıllarda ciddi anlamda ekonomik sıkıntı çekmesi nedeniyle yazdığı eserleri kitapçı Arakel'e¹² sattığı anlatılır.¹³ Otuz altına Firuzan adlı eseri satın alan Arakel, ömrünün geri kalan kısmında da Nâci'nin eserlerinin müessisi olmuştur.

Muallim Nâci, Türk diline hizmetlerinden dolayı 1889 yılında Stockholm'da toplanan VIII. Müsteşrikler Kongresi tarafından altın madalya ile ödüllendirilmiştir. 1891'de ise, Osmanlı'nın kurucusu Ertuğrul Gazi'nin hayatını destansı bir şekilde kaleme alarak padişaha sununca Sultan II. Abdülhamid kendisine "Tarih-nüvis-i Selâtin-i Al-i Osman" unvanıyla birlikte rütbe ve nişan vermiş ve onu maaşa bağlamıştır. Böylece geçim sıkıntısından uzaklaşan Nâci, resmî görevinden ayrılarak bütün zamanını Osmanlı tarihini yazmaya ayırmıştır. Bununla ilgili seyahatler yaparken 28 Nisan 1893 gecesi geçirdiği kalp krizi sonucu hayata veda etmiştir.¹⁴

Muallim Nâci, Osmanlı Devleti'nin yüzünü Batı'ya döndüğü Tanzimat Dönemi'nin öncü yazarlarından. O, değişik alanlarda elli civarında eser kaleme almıştır. Bu eserler hakkında detaylı bilgileri ilgili eserlere¹⁵ bırakarak burada sadece öne çıkan birkaç eserinin isimlerini vermekle iktifa edeceğiz. Nâci'nin eserleri arasında en dikkat çekenlerinden biri Ta'lim-i Kıraat (İstanbul, 1301/1885 adlı eseridir. Eser dört kısımdan meydana gelmektedir. Her birinin başlığı ise farklıdır. Bunlar: Ma'lumât-ı İbtidaiye ve Nesâyih-i Nâfia (80 sayfa), Tezhib-i Ahlâk ve İslah-ı Nefs (80 sayfa), Tenvir-i Efkâr ve Tefhim-i İnsaniyet (144 sayfa) ve Ulviyet-i Efkâr ve Kemâlat-ı İnsaniye (204 sayfa) dir. Okula yeni başlayan öğrenciler için

¹⁰ Celal Tarakçı, *Muallim Nâci Efendi ve Eserlerinden Seçmeler* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1994), 15-16.

¹¹ Selâhi, *Muallim Nâci*, 16.

¹² Kitapçı Arakel: Doğumu hakkında bilgi bulunmamakla birlikte, Kitapçı Arakel Efendi (Tozluyan) olarak tanınır. İstanbul'da gazete dağıtıcılığı (müvezziliği) yapması nedeniyle kitaplara vakıfı. Bu nedenle yeni basılan kitapları tütüncü ve tömbekici dükkânlarında satardı. Bu tecrübesini kullanarak sadece kitap satılan ve kendi ismini taşıyan kitapçı dükkânını açmıştır. Aynı isimle daha sonra (1899) Babıali'de matbaasını açmış, döneminin en ünlü yayıncısı olarak ün salmıştır. Geniş bilgi için bk. Necat Birinci, "Mektep", *Türk dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi VI* (İstanbul: 1986), 229-230; Ali Birinci, "Kitapçılık Tarihimizden Bir İsim: Kaspar Efendi", *Kebikeç* 1 (1995), 28-29.

¹³ Bu konuda eşi Mediha Hanım kızı Fatma Nigar'a, eşinin o dönemde yazdığı "Firuzan" adlı eseri kitapçı Arakel'e sattığını şöyle anlatır: "Arakel gittikten sonra Nâci'nin odasına girdim. Yüzü gülüyordu. Masanın üstünde, birbirinin üzerine konulmuş otuz tane altın lira vardı" demektedir. Tarakçı, *Muallim Nâci Efendi Hayatı ve Eserlerinin Tedkiki*, 153.

¹⁴ Salahi, *Muallim Nâci*, 47. Ayrıca bk. Abdullah Uçman, *Muallim Nâci*, (İstanbul: Toker Yayınları, 1998), 11; Tarakçı, *Muallim Nâci Efendi Hayatı ve Eserlerinin Tedkiki*, 153.

¹⁵ Uçman, "Muallim Nâci", 316; Fevziye Abdullah Tansel, *Muallim Nâci'nin Dinî Eserleri*, 175; Necla Pekolcay, vd., *İslâmî Türk Edebiyatı'nda Şekil ve Nev'ilere Giriş* (İstanbul: Kitabevi, 2000), 135.

kolay okuma alışkanlığı, lüzumlu bilgiler, terbiye ile ilgili fikirler vermek amacıyla hazırlanmıştır. Çalışmamızın omurgasını oluşturan *Mekteb-i Edeb* isimli eser ise aşağıda ele alınmıştır.¹⁶

2. Mekteb-i Edeb

Mekteb-i Edeb, toplum içerisinde insani ilişkilerin nasıl olması gerektiğinin tarihi örnekler, ayetler, hadisler, sahabenin ve filozofların hayatlarından ilginç kesitler, kralların ve yöneticilerin uygulamalarından örnekler, şiiirler, anekdotlar, ibretli sözlerle süslenerek anlatıldığı bir eserdir. Eser, ahlaki parçalardan derleme olarak hazırlanmıştır. *Mekteb-i Edeb*, Kitapçı Arakel Efendi tarafından muhtemelen Fransızca bir eserden tercüme edildikten sonra büyük şair ve yazar Muallim Nâci'nin gözden geçirerek, tashih ederek, düzeltmeler yaparak, üslubundan anlaşıldığı kadarıyla da muhtemelen kimi bölümlerinin de bizzat kendisinin kaleme alarak meydana getirdiği bir eserdir.¹⁷ Yapılan diğer bir çalışmada da bizim görüşümüzü destekler mahiyette eserin Muallim Naci'ye ait olmadığı belirtilmektedir.¹⁸ Diğer taraftan eserin Muallim Naci'ye ait olduğunun da dile getirildiği görülmektedir.¹⁹

Eser, tarihi tecrübeyi ustalıklı ve yalın bir şekilde ortaya koymaktadır. Eserde herkesin kötü ahlaktan kurtulup, güzel ahlaklı olması için çeşitli ahlaki ilkeler okuyucuya sunulmaktadır. Ancak aktarılan örneklerin bazılarının yazıldığı dönem ve içinde bulunulan durumda değerlendirilmesi gerektiğini de belirtmek gerekir. Dikkatle incelendiğinde eserin dün olduğu gibi, bugüne ve yarına da ışık tutacak veciz ve her zaman geçerli olabilecek hakikatlerin dile getirildiği görülmektedir. Aşağıda verilecek bazı örneklerde de görüleceği üzere eserde bu görüşü doğrulayan onlarca örnek mevcuttur.

Çalışmamızda eserin 1303 (1886) yılında basılan ilk baskısı kaynak olarak ele alınmıştır.²⁰ İki bölümden oluşan eser, birinci bölüm ve ikinci bölüm olarak da ayrı ayrı basılmıştır. Birinci bölüm mukaddime ile birlikte 223 sayfa, ikinci bölüm ise 351 sayfadır. Eserin değişik tarihlerde yeni baskılarının yapıldığı, yapılan yeni baskılarda düzeltmelerin bulunduğu, bazı bölümlerin çıkarıldığı ve yeni bölümlerin eklendiği anlaşılmaktadır.²¹ Yapılan

¹⁶ Muallim Naci'nin eserlerinin listesi için bk. Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri II* (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1333), 422-425; İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri III* (Kemalü's-şuara), haz. Hidayet Özcan (Ankara: AKM, 2000), 1430-1433; Fevziye Abdullah Tansel, "Muallim Naci" *İslam Ansiklopedisi* (İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1964), 9/15-21. Muallim Naci'nin dini konulu eserleri için bk. Fevziye Abdullah Tansel, "Muallim Naci'nin Dini Eserleri", *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi* (1962), 161-177; Ali Nar, "Muallim Nâci'nin Dini Eserleri", *Yeni Sanat* 1/8 (Kasım 1974), 38-40.

¹⁷ Muallim Nâci, *Edebi Eğitimi - Mekteb-i Edeb*, haz. M. Necip Yılmaz, 19.

¹⁸ Kaya, "Muallim Nâci", 268. Nitekim Muallim Naci, eseri kendisinin kaleme almadığını Mehteb-i Edeb'te şu şekilde dile getirmektedir: "...bu şeref, kitabın müellifine mahsustur. Burada benim yerine getirdiğim hizmet olsa olsa bağ ve bahçeleri gezip dolaşarak kalbe en ziyade ferah veren latif çiçekleri ham ve yeterince olgunlaşmamış olmak üzere, dimağa en ziyade lezzet verip, vücuda faydası bulunan meyveleri toplayarak ufacak bir emek ücretiyle âleme dağıtmış olmaktan ibaret kalıyor." (Nâci, *Mekteb-i Edeb*, 8).

¹⁹ Ayar, *Muallim Nâci'nin Mekteb-i Edeb Adlı Eserinin...*, 42-45.

²⁰ Muallim Nâci, *Mekteb-i Edeb* (İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1303/1886).

²¹ Bu durum Kitapçı Arakel tarafından kitabın mukaddimesinde şu şekilde geçmektedir: "Sırası gelmişken şurası dahi arz olunur ki, *Mekteb-i Edeb* vakıa bir kaynağın tercümesi ise de durum icabı olarak çok yerlerin çıkarılmasından başka içindeki konuların ahlak ve adab-ı Osmaniye'ye uygun hale getirme ve kitabın kadrini bir kat daha arttırmak maksadıyla münasip yerlere harîçten birtakım cümleler ve faydalı fıkralar da esere katılmış ve ilave edilmiştir." bk. Nâci, *Mekteb-i Edeb*, 8.

ilavelerin daha çok anlatımın acıcılığını sağlayan, İslam kültüründe yaşanmış örnek olaylar ile ilgili yapıldığını, çıkarılan bazı bölümlerin de ekseriyetle Batı kültüründen verilen örnekler olduğunu söyleyebiliriz.

Eserin fihristi son sayfada verilmiştir. Ancak birinci kısımda eserin ikinci kısmının fihristi de bulunmaktadır. Eserde ele alınan konu başlıklarının sıralanmasında belli bir sınıflandırmanın gözetilmediği anlaşılmaktadır. Eserde ele alınan başlıklar sırasıyla şöyledir:

Birinci kısım; ana babaya muhabbet ve hürmet; hakikat yahut doğruyu söylemek; vaadi yerine getirmek; sevgili olmak; iyilik etmek; riyakârlık-ikiyüzlülük-yaranıcılık; hilm ve hiddet; ilim tahsili-okumak arzusu; zamanın idaresi ve lisan; insanıyetperverlik-nezaket-zarafet; minnettarlık-nankörlük; zevk ve eğlence düşkünlüğü; kendini beğenmiş; bilgiçlik taslayan insanlardan kendini sakınma; az söyle; çalışmak; uyumak ve yemek hususlarında itidal; istikamet; iyi düşünmek; ayıplayıcılık-kınayıcılık; israf ve tutumluluk olmak üzere 18 başlıktan oluşmaktadır.

İkinci kısımda ise, teşvik ve mükâfat; kavga ve çekişmeden uzak durma; istişare etme-danışma; uyumlu huy ve ahlak; borçlulara merhamet; cömertlik yahut iyilik etmek; lütf ve kerem adabı; efendilik vazifeleri; hoş geçinme; tedbirli davranmanın lüzumu; insanlara mutluluk verici olma; Cenâb-ı Haktan servet ve azamet değil ilim iste; dost seçimi; kötülüğe mukabil iyilik; istihza-latife-ta'riz; af ile karşılık verme; sır saklama; tevazu ve riayet-tekebbür ve ihanet; namus; düello; aşk ve alâka; barış ve esenlik-nifak ve ihtilaf; felaketlere sabır ve mukavemet; balo; tiyatro; oyunlar; *Mekteb-i Edeb*'in sonu: Akıllı ve iyi insan olmak üzere 29 başlıkta konular işlenmiştir.

Eserde eğitici ve öğretici bir yol izlenmiş, konular açık, anlaşılır ve sade bir dille ele alınmıştır. Bu üslup, eserin daha iyi anlaşılmasına katkı sağlamaktadır. Eserde çoğu kez kısa ve anlaşılır cümleler kullanılmakla birlikte bazen de fazlaca bağlaç kullanılarak uzun cümleler yer almaktadır. Eser şiir, hikâye ve özlü sözlerle süslenmiş, bazı ahlaki ilkeler daha iyi anlaşılması için zıttı ile verilmiştir. Eserde, konular anlaşılabilir uzunlukta ele alınmıştır. Ele alınan ahlaki ilkelerin daha iyi anlaşılabilmesi için şiir, hikâye, fıkra ve özlü sözlerin yanında atasözlerinden de istifade edilmiştir.

Ahlaki ilkeler ele alınırken topluma mal olmuş kişilerden alıntılar yapılmıştır. Ancak bu şahsiyetler içerisinde İslam kültüründen seçilenler olmakla birlikte, muhtemelen Fransızca bir eserden tercüme edilmiş olması nedeniyle Batı medeniyetine ait hükümdar, idareci, filozof vs. gibi şahısların hayatından anekdotlar çokça yer almakla birlikte, eserde Osmanlı kültürüne ait örneklerin de bulunduğu görülmektedir, bunların da muhtemelen Muallim Nâci tarafından esere eklendiğini söylenebilir. Ancak, eserin çeviri eser olması, Osmanlı'nın çokkültürlü bir yapıya sahip olması veya Batı'nın Osmanlı üzerindeki etkisine bağlı olarak Osmanlı Devleti içinde yaşayan herkesin ve her kesimin eseri sahiplenebilmesi için Batı medeniyetine dair örneklerin eserde müellif tarafından bilinçli olarak kalmış olabileceği de düşünülebilir. Konunun anlaşılabilirlik durumuna bağlı olarak, bazı ahlaki konu başlığı altında birden fazla hikâyeye yer verilmişken, bazı başlıklar altında ise hikâyeye hiç yer verilmemiştir. Bunun yanında eserde gerek farklı konular içinde gerekse aynı konu içerisinde zaman zaman tekrarlara da yer verilmiştir. Dikkat çekmek, önemini vurgulamak amacıyla olsa gerek, pek çok yerde aynı örneklerin aynı ifadelerle geçtiği de görülmektedir. Eserde zaman zaman öğüt verir bir eda ile “Yavrularım”, “Evlatlarım”, “Gençler”, “Ey Oğul”,

“Dinleyiniz Evlatlar” gibi hitapların kullanıldığı ve samimi bir hava oluşturulduğu da görülmektedir. Bununla birlikte eserde buyurgan/emredici şekilde bir yaklaşım ise görülmemektedir.

Yukarıda anlatılanları özetler mahiyette eserin başında/kapak sayfasında eser hakkında şu ifadeler yer almaktadır:

“Vatanımızda sakin kadın-erkek, büyük-küçük her sınıftan insanın bütün fertlerine elverişli olmak üzere, çeşitli ahlâk kitaplarının incelenmesi ile meydana getirilmiş, muteber bir kaynaktan seçilerek bir araya getirilmiş ve tertip edilmiştir. Herkesin anlayabileceği bir ifade tarzı ile insanı rezillikten uzaklaştırır, faziletlere teşvik eder... Hülâsa: umumun ahlakını olgunlaştırmaya cidden vesile olacak birçok nasihat ve kıssaları bir araya getiren faydalı bir kitap olmakla hakikaten “Mekteb-i Edeb” unvanına layıktır.”

3. Mekteb-i Edeb’te Ahlak Eğitimi

Mekteb-i Edeb, ebeveyn, muallim ve mürebbilere terbiye usulleri hakkında görev ve sorumluluklarını anlatmak üzere, kadın erkek, büyük küçük her bireyin ahlaki değerleri ve ilkeleri öğrenebilmesi amacıyla tertip edilmiş bir eserdir. Bu durum kitabın mukaddimesinde şu şekilde ifade edilmektedir:

“Durum şudur ki, adaba ve herkese hitap edecek bir ahlaka hizmet edecek kitaplar bizde eksik değildir. Fakat adap ve herkese hitap edecek bir ahlaka hizmet eden bu gibi kitaplara ihtiyacımız her zaman bakidir. Dikkat sahiplerine malumdur ki, bir milletin fertleri ne kadar güzel terbiye görmüş ve buna ne kadar ehemmiyet vermiş ise o millet o kadar kuvvet bulmuştur.”²²

Mekteb-i Edeb’te ahlak eğitimiyle ilgili dikkati çeken ilk husus, eserde ele alınan tüm konuların doğrudan ahlak eğitimine dair konuları içermesidir. Ahlak terbiyesinde kazandırılmak istenen davranış hakkında öncelikle teorik bilgi verilerek, muhatabın davranış hakkında bilgilendirilmesi oldukça önemlidir. Eserde bu yöntemin uygulandığı görülmektedir. Nitekim eserdeki ahlak eğitiminde kullanılan usullere bakıldığında, muhataplarına hitap eder şekilde nasihat edildiği, bunun da eserin dilini akıcı yaptığı görülmektedir. Böylece eserin muhatapları tarafından daha keyifle okunabilecek bir hale geldiği söylenebilir.

Öte yandan ahlak terbiyesinde önemli unsurlardan biri de ibret ve öğüt verici hikâyelerden/mesellerden faydalanılması yöntemidir ki, bu eserin tamamında görülebilmektedir. Zira eserin birinci kısmında elli üç, ikinci kısmında ise altmış iki hikâyenin yer alması bunun en büyük göstergesidir. Örnek olay/meseller/hikâyelerden yararlanma yöntemi Kur’an-ı Kerim’in kullandığı en önemli yöntemlerden biridir. İnsanı hem maddi hem de manevi olarak eğitmeye çalışan Kur’an’ın bizzat kendisi bunu şöyle ifade etmektedir: *“And olsun ki biz, öğüt alsınlar diye, bu Kur’an’da her türlü misali verdik”,²³ “İşte bu misalleri biz insanlar için getiriyoruz.”²⁴* Dolayısıyla meseller, Kur’an’ın insanlar tarafından kavranmasını sağlayan en güzel araçlardan biridir ki, öğrenme etkinliklerinde soyut içerikli konuları anlamakta zorlananlara Kur’an’daki örnek olaylar bu güçlüğü ortadan kaldırır niteliktedir. Böylece Yüce Allah vermek istediği mesajları muhatabın zihninde somutlaştırarak sağlam bir zemine oturtmuştur. Bu yöntemin klasikten modern eğitim anlayışına kadar da vazgeçilmez olduğuna tanıklık ediyoruz.

²² Muallim Nâci, *Mekteb-i Edeb*, 9.

²³ ez-Zümer 39/27.

²⁴ el-Ankebût 29/43; el-Hasr 59/21.

Nitekim kadim Şark geleneğinde de “meseller” ya da temsiller vasıtasıyla insanları iyiye, doğruya, güzele sevk edecek; kötüden, çirkinden, yanlıştan alıkoyacak ibret belgelerinin nazara verildiği bilinmektedir. Nitekim temsiller ya da hikâyeler yoluyla telkinde bulunmanın karmaşık, anlaşılması güç bir metnin insanların anlayabileceği düzeye indirgenmesinde, diğer bir ifadeyle somutlaştırılmasında oldukça önemli olduğunu belirtmek gerekir.²⁵ Bu durumun, Tanzimat Dönemi'nin “halkı tenvir etmeye didinen zihniyet”i ile ilişkili yanında²⁶ soyut ahlaki kavramları somutlaştırmak için öteden beri kullanılagelen bir yöntem olduğu da söylenebilir. Bu bağlamda *Mekteb-i Edeb*'te temsil ve hikâyelerin sıkça kullanılması insanların eğitilmesi açısından hem anlatılanların duyular dünyasında bir model olarak canlanarak zihinlere yerleşmesi bakımından hem de mücerret (soyut) ahlak kavramlarının müşahhas (somut) hale getirilmesi bakımından oldukça önemlidir.

Mekteb-i Edeb'te dikkat çeken en önemli hususlardan biri de zıtları ile bir eğitim yönteminin uygulanmasıdır. Örneğin, hilm ve hiddet, minnetarlık ve nankörlük, israf ve tutumluluk, kibir ve tevazu gibi. Zira ahlak eğitiminde sadece iyi ve güzel olanların öğretilmesi yanında, kötü ve sakınılması gereken davranışların da birlikte verilmesi eğitim açısından oldukça önemlidir. Aslında bu yöntem de Kur'an-ı Kerim'in uyguladığı bir eğitim yöntemidir. Zira Kur'an-ı Kerim'in bazı ayetlerinde zıtları yan yana koyarak muhatabı eğitmeye çalıştığı görülmektedir.²⁷

İncelediğimiz eserin ahlak terbiyesine dair bir eser olması nedeniyle öncelikle insanlarda bulunabilen olumsuz davranışların eğitilmesine yönelik ahlaki ilkelere yer verilecek ardından da insanların sahip olması gereken ahlaki erdemlere dair konular ele alınacaktır.

3.1. *Mekteb-i Edeb*'te İnsanın Olumsuz Davranışlarının Eğitilmesi

Mekteb-i Edeb adlı eserde toplumun her kesimine mensup bireylerin ahlak eğitimine yönelik gerçekleştirilmesi ya da kaçınması gereken ahlaki davranışlar ele alınmaktadır. Nitekim eserde ahlak eğitiminin önemi, “*Evladınıza yalnız Fransızca, İngilizce vesaire diller öğretmekte olmamızı iftihar vesilesi kabul etmemeliyiz. Bunlara çokça ahlak dersi vermeye çalışmalıyız. Zira insanîyet sadece bilgi ile değil güzel ahlak ile ayakta durur.*”²⁸ ifadesiyle ortaya konulmaktadır.

İnsan, yetkin bir varlık olmasının yanında birçok eksik yönü de olan bir varlıktır. Eğitim sayesinde insan yetkinliğe ve olgunlaşmaya doğru ilerler. Bireyin kendine, topluma, çevresine ve en önemlisi de yaratana karşı görev ve sorumluluğunun bilincine varması eğitimle olacaktır.²⁹ Yazarın eserde ele aldığı konuların tamamı toplumdaki insanların ahlaki eğitimlerini içermektedir. Belirtilen ahlaki eğitim kapsamında insanların olumlu davranışlar gerçekleştirerek ahlaki olgunluğa ulaşması, insanın dünya ve ahiret mutluluğuna ulaşmasında önemli bir role sahiptir.

²⁵ Mustafa Öcal, *Din Eğitimi ve Öğretiminde Metodlar* (Ankara: TDV Yayınları, 2005), 234.

²⁶ Aytan, “Muallim Naci'nin Mekteb-i Edebi'nde Değerler Eğitimi”, 232.

²⁷ bk. İbrahim 14/24-26; Cuma 62/5; el-Ankebût 29/41.

²⁸ Muallim Nâci, *Mekteb-i Edeb*, 6.

²⁹ Hasan Mahmut Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi ve Gazâlî* (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2014), 115.

İnsanın davranışlarının her yönüyle farkında olması onu diğer canlılardan ayıran en önemli özelliğidir. İnsan bu özelliği sayesinde ahlaki eylemini ve kendisini kontrol etmektedir.³⁰ İnsanın bu bilinçli hali kazanmasın ve kendini fark edip gözlemlemesi üzerine Kur'an-ı Kerim'de "Onlar kendi nefisleri hakkında hiç düşünmezler mi?"³¹ buyrulmaktadır. Böylece insanın kendi halini, kendi içinde tefekkür etmesi ve içine gelen hisleri kontrol etmesi istenilmektedir. Zira Yüce Allah, her şeyi bildiği gibi, kalplerden geçenleri de bilir.³² Dolayısıyla bireyin İslam'ın hedeflediği dünya ve ahiret mutluluğuna ulaşması için kendisine ve yaşadığı topluma karşı zararlı olan davranışları kontrol altına alarak eğitmesi gerekmektedir. *Mekteb-i Edeb*'te en uzun ve geniş şekilde ele alınan bu davranışlardan beş tanesi örnek olarak aşağıda verilmiştir.

Kavramların açıklamalarına geçmeden önce bir hususu belirtmekte fayda vardır. *Mekteb-i Edeb*'te ele alınan ahlak konularının pek çoğunun içeriğinde Gazzâlî, Nasuriddin Tûsi, Kınalızâde, İbn Miskeveyh, Kindî, İbni Sinâ gibi İslam ahlakına dair eserler kaleme alan âlimlerin görüşlerinden de yararlanıldığı görülmektedir. *Mekteb-i Edeb*'in bu şekilde önemli ahlak eğitimcilerinin görüşlerinden yararlanılarak hazırlanması, eserin etkisini ve önemini arttırdığı söylenebilir.

Öfke/Hiddet: Yumuşak huyluluğun zıttı olan hiddet/öfke, "intikam duygusuyla kalpteki kan basıncının yükselmesi"³³, "bireyin haz alma duygusunun engellenmesi, incinme ve tehdit gibi durumlara bağlı olarak temel güdülerden olan kızgınlık ve saldırganlık tepkisi"³⁴ şeklinde tanımlanmaktadır. İslam, gerçek müminlerin öfkesini yenen ve onu dizginlemesini bilen kimseler olduğunu vurgulamakta ve bu konuda Kur'an-ı Kerim'de, "Onlar bollukta ve darlıkta Allah yolunda harcayanlar, öfkelerini yenenler, insanları affedenlerdir"³⁵ buyrulmaktadır. Yine Hz. Peygamber'in "Gerçek pehlivan, gürüşte rakibini yenen değildir. Gerçek pehlivan, öfkelenildiği zaman öfkesini yenendir"³⁶ hadisi de öfkeye hâkim olmanın önemini ortaya koymaktadır.

Eserde Allah'ın insana bahşettiği niteliklerden birinin yumuşak huyluluk ve mizaç olduğu, ancak bazı insanların tabiatın bu güzel mevhibesinden mahrum bulunduğu ve bu sıfatın kazanılabileceği bunun için de gayret gösterilmesi gerektiği ifade edilerek konuya başlanmaktadır. Bu sıfatın gayret gösterilerek kazanılabileceğini göstermek için de "Rahiplerden Françesko isimli zat bu güzel sıfattan mahrum ve sert mizaçlı olup kendisinin bu haline yine kendisi vakıf olur olmaz derhal nefsinin ıslah etmenin çaresine düşerek hilm kazanmayı başardı"³⁷ diyerek somut bir örnek sunmuştur. Hem bunu desteklemek için hem de özellikle devlet adamlarının ve yöneticilerin öfkelerini teskin etmelerinin ne kadar önemli olduğunu anlatmak için adı zikredilen rahibin başından geçen bir olay eserde anlatılmıştır.³⁸ Eserde bu vb. hikâye ve açıklamalarla öfkeli insanın, yaptığı pek çok davranıştan dolayı daha sonra

³⁰ Erol Güngör, *Ahlâk Psikolojisi ve Sosyal Ahlâk* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1995), 63.

³¹ er-Rûm 30/8.

³² el-Bakara 2/204; el-Enfâl 8/24.

³³ Ragıb el-İsfahânî, *Müfredât Kur'an Kavramları Sözlüğü*, çev. M. Yıldız (İstanbul: Çıra Yayınları, 2017), 713.

³⁴ Clifford T. Morgan, *Psikolojiye Giriş*, çev. S. Karakaş (Ankara: Eğitim Kitabevi, 2009), 231.

³⁵ Âl-i İmran 3/134.

³⁶ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *Sahihu'l-Buhârî*, nşr. Muhammed Zühreir b. Nasr (b.y.: Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001), "Edeb", 76 (No. 5763); Müslim, "Birr", 107, 108.

³⁷ Muallim Nâci, *Mekteb-i Edeb*, 55.

³⁸ bk. Muallim Nâci, *Mekteb-i Edeb*, 56-57.

pişman olacağını, bu tür insanların her daim kalp ıstırabı ile yaşamak zorunda kalacağını ve bu durumun da kişiyi hayat boyu mutsuz edeceği de ifade edilmektedir. Ancak sonradan pişman olmanın insana fayda sağlamayacağını, dolayısıyla öfkeden kaçınmanın herkes için elzem olduğu her fırsatta vurgulanmaktadır.³⁹ Eserde öfkesine hâkim olamayarak hata eden insanların da vicdan azabıyla yaşamak yerine, kırıp döktükleri insanlardan özür dileyerek rahatlamaları tavsiye edilmektedir. Ancak bunu kibirli insanların başaramayacağını da belirtilmektedir.⁴⁰

Eserde konuyla ilgili Hz. Peygamber'in hadislerinin yanında, İslam âlimlerinin sözlerinden, Hz. Süleyman'dan, IV. Henry'den ve isim belirtilmeksizin pek çok kişiden konuyla ilgili sözler ve hikâyeler aktarılarak, tüm insanların toplumda mutluluğu inşa etme gibi bir vazifesinin olduğu, kendisinde öfke gibi gayri meşru arzular olan insanların mutlak manada nefislerini ıslah etmeleri gerektiği vurgulanmaktadır. Bununla birlikte eserde öfkenin yaratılıştan geldiği belirtilerek, bu özelliğe sahip bireylerin kendilerindeki bu durumu düzeltmeye çalışmaları gerektiği, aksi takdirde kendilerinin suçlu ve kabahatli olacağı belirtilmektedir.⁴¹

Kibir/Kendini Beğenmişlik: Kendini yüksek görmek, büyükmek, kendini beğenmek⁴² gibi anlamlara gelen kibir, insanın kendisini beğenmesinden dolayı başkalarını küçük görmesidir.⁴³ Kibir ve kendini beğenmişlik olarak ifade edilen bu iki vasıf, gerek Kur'an-ı Kerim'de⁴⁴ gerek hadislerde⁴⁵ kabul edilmeyen, zemmedilen davranışlar arasındadır. Bireyin ruhsal yapısını/dengesini bozan olumsuz ahlaki özelliklerden olan kibir, Nâci'ye göre, faziletli işleri def ederken, olumsuz işleri celbeder. Böyle bir duygu hangi kalbi istila ederse o kalp, kimsenin nasihatini dinlemez, terbiyeyi kabul etmez ve kişiyi helake götürür.⁴⁶

"Kişinin helaki kendisini beğenmesindedir" şeklinde bir ifade ile konuya başlanan eserde, bencil ve kendini beğenen insanın, insanlar arasında daima rezil ve adı kötüye çıkmış biri olduğu belirtilerek, "*yalancı şöhrate tabiat olarak meyyal olan hodbin (yalnız kendini düşünen, kibirli) ve hodpesend (kendini beğenmiş) insan her ne söyler ve ne yaparsa cümlesi riyakârane bir gösterişten ibaret...*" olduğu ifade edilmiştir.⁴⁷ Ayrıca eserde dünyada geçici olanlarla övünüp, kibirlenmenin ne kadar anlamsız olduğu belirterek, "*Evladım! / Oğlum! Kibirlenen ve kendilerini beğenenler gibi olma ki...*"⁴⁸ şeklinde başlayan nasihatler, örnekler ve özlü sözlerle desteklenip açıklanmıştır. Yine eserde, kibirli ve kendini beğenmiş insanların, çevresindekiler tarafından nasıl görüldüğünü anlatılmak için, kibirli insana hizmet etmektense köpek bakıcılığını tercih eden bir adamın hikâyesi, "İngiltere hükemâsından birinin naklettiği vaka" adı altında ele alınmaktadır.⁴⁹ Eserde aktarılmış olan bu hikâye kibrin insanı ne durumlara düşürebileceğini göstermesi açısından önemlidir.

³⁹ Muallim Nâci, *Mekteb-i Edeb*, 55.

⁴⁰ Muallim Nâci, *Mekteb-i Edeb*, 59-63.

⁴¹ Muallim Nâci, *Mekteb-i Edeb*, 59-63. Ayrıca bk. Ayar, *Muallim Nâci'nin Mekteb-i Edeb Adlı Eserinin...*, 71-72.

⁴² İbrâhim Mustafa vd., *el-Mu'cemü'l-vasit I-II* (Kahire: Mektebet'ul İslamiye Yayınevi, 1380-81/1960), 149-151.

⁴³ Mustafa Çağrırcı, "Kibir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/561.

⁴⁴ Lokman 31/18-19; el-İsra, 17/39.

⁴⁵ Müslim, "İmân", 147; Tirmizî, "Birr", 61 (No. 1999).

⁴⁶ Muallim Nâci, *Mekteb-i Edeb*, 194.

⁴⁷ Muallim Nâci, *Mekteb-i Edeb*, 105-106.

⁴⁸ Muallim Nâci, *Mekteb-i Edeb*, 107.

⁴⁹ bk. Muallim Nâci, *Mekteb-i Edeb*, 106.

Eserde kibir davranışı cehalet olarak nitelendirilmekte ve kibrin kişiyi helake götüren davranış olduğu da vurgulanmaktadır. Eserde kibirli insanların özelliklerini şu şekilde belirtilmektedir:

“Yalancı şöhrete tabiat olarak meyyal olan kibirli ve kendini beğenmiş insan her ne söyler ve ne yaparsa cümlesi riyakârane bir gösterişten ibarettir. Kendisini herkesten yukarı göstermek istediği halde herkesin nefret ettiği kişi olup herkesten aşağı görünür. Büyükler ile üns ve ülfet bulmaya çalışır. Akran ve emsaline kibir ve gurur ile muamele eder. Muameleleri, aşağısında bulunanlar tarafından tahammül olunur bir şey değildir. Herkese iş buyurur, herkese hâkim olur. Selam versen görmez, bir şey söyleyen dinlemez. Biriyle söyleşse sözünü keser... Hiçbir şeyden haber ve malumatı olmadığı halde ilimden, fenden, sanattan, felsefeden bahseder.”⁵⁰

Eserde bu vb. ifade, örnek ve hikâyelerle kendini beğenmişliğin ne denli çirkin ve fena bir şey olduğu anlatılmaya çalışılmış, bunun yanında kibirli insanların hataları karşısında özür dileyememe, herhangi bir konuda başkaları ile istişare etmeme gibi olumsuz özelliklere de sahip olduğu vurgulanmıştır.

Riyakârlık: Riya, insanın içinde bulunduğu duyguların tam tersi yönde bir davranışta bulunması, Allah için yapılması gereken bir davranış ve ibadeti sırf insanlar görsün diye yapması olarak tanımlanabilir. Dolayısıyla riya, insanların sevgi ve sempatisini kazanmak amacıyla, Allah’a ibadet ediyormuş gibi görünmektir.⁵¹ Nitekim İslam’da riya, ahlaki bir kusur olarak görülerek eleştirilmekle birlikte, riyakârların yaptığı ibadetin kabul olmayacağı ifade edilmekte,⁵² hatta Allah’ın rızasının dışında insanları mutlu etme gayesi taşıdığı için riya “şirk” olarak addedilmektedir.⁵³ Bu nedenle İslam’da riyanın her türlü ahlaki dışı davranış olarak kabul edildiği halde, ibadetlerde riya ise çok daha büyük kötülük olarak değerlendirilmiştir. Bu bağlamda kişinin yaptığı davranış ne derece iyi olursa olsun, Allah’ın dışındaki varlıkları memnun etme amacı taşıyan her davranışın boşa gittiği haber verilmektedir.⁵⁴

Riya, bireyin kalbinde gizli olması nedeniyle anlaşılması ve kontrol edilmesi zor bir duygudur. *Mekteb-i Edeb*’te bu konuya dikkat çekilerek “bu kötü sıfatı insanın kendisi ve Allah’tan başkasının anlamasının zor olduğu”⁵⁵ belirtmektedir.

Konuya “Ayıbımı söyleyen insan, ilahi rahmete mazhar olsun” şeklinde Hz. Ömer’e atfedilen bir söz ile başlanılmakta ve riyakâr insanların özellikleri belirtilmektedir. Bu bağlamda eserde riyakâr olan insanların başkalarının tabiat ve meşreplerine vakıf olarak kendisini de onlara uydurmaya çalıştığı; bu sıfatın, onunla vasıflanan insanın niyetine göre tesir edeceği ifade edilmektedir.⁵⁶

Eserde, insanın manevi hastalıklarından biri olarak da kabul edilen riyakârlığın gurur, kibir, başkalarına özentisi ve taklit neticesinde de ortaya çıkabileceği belirtilmektedir. Bundan kurtulmanın yolunun da duyguları kontrol altına almak olduğu tavsiye edilmekte ve konu Hişam b. Abdülmelik, Hz. Ali gibi önemli şahsiyetlerin hayatlarından örneklerle ele alınmaktadır.⁵⁷

⁵⁰ Muallim Nâci, *Mekteb-i Edeb*, 107-108.

⁵¹ Mustafa Çağrıncı, “Kibir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2008), 35/137.

⁵² el-Maûn 107/4-6.

⁵³ “Muhakkak ki sizin için en çok korktuğum şey, küçük şirk, yani riyadır.” Tirmizî, “Hudud”, 24 (No. 437).

⁵⁴ el-Bakara 2/264.

⁵⁵ Muallim Nâci, *Mekteb-i Edeb*, 51.

⁵⁶ Muallim Nâci, *Mekteb-i Edeb*, 52.

⁵⁷ Muallim Nâci, *Mekteb-i Edeb*, 52-54.

Nankörlük: Minnettarlığın zıttı olan nankörlük, gördüğü iyiliğin, “yediği ekmeğin kıymetini bilmeyen, nimeti inkâr eden” anlamlarına gelmektedir.⁵⁸ Kur'an'da pek çok ayette⁵⁹ şükür kelimesiyle kullanılmakta ve Allah tarafından verilen nimetlere karşı nankörlüğü ifade etmek üzere yer almaktadır. Aynı niteleme şeytan için de kullanılmaktadır.⁶⁰ Kur'an-ı Kerim'de ayrıca ilahi nimetler karşısında nankörlük yapmanın birtakım dünyevi sıkıntılara sebep olacağı da belirtilmektedir.⁶¹ Hadislerde ise nankörlük konusu daha çok insanların yapılan iyilikler karşısında teşekkür etmesinin önemi çerçevesinde ele alınmaktadır.⁶²

Ahlak kitaplarında genişçe yer verilen nankörlük konusu kötü bir ahlak olarak *Mekteb-i Edeb*'te de genişçe ele alınmıştır. Eserde iyiliklere minnettar olma vazifesini yerine getirmede ve teşekkür etmede kusur eden insanın reddedilmiş ve hatta köpekten de alçak olduğu belirtilmektedir. Hatta konuya daha da açıklık getirilerek, köpeğin, kendisine bir lokma ekmek veren insanı on beş sene sonra bile tanıdığının tecrübe edildiği belirtilmektedir. Bununla birlikte ekmek ve nimet hakkı bilmez, iyilik tanımaz insanlara nankör veya kâfir-i nimet adları verileceği de dile getirilmiştir. Ayrıca kibrin hasmının Allah olduğu gibi, nankörün hasmının da yine Allah olduğu, nankör olan insanın daha dünyada da layık olduğu cezayı bulacağı ifade edilmektedir.⁶³

Eserde en geniş yer verilen konulardan biri olan nankörlüğün ne denli kötü bir vasıf ve ahlaki davranış olduğu sık sık vurgulanmış, konuyla ilgili Hz. Süleyman başta olmak üzere Halife Mansur, Sa'd b. Ebi Vakkas ve hükema-i kadimden örnekler verilmiştir. Yine Fransa Kralı XI. Louis, V. Sixtus ve Limozen eyaleti asilzadelerinden değişik kimselerin sözlerinden alıntılar yapılmış ve konuyla ilgili dört tane hikâye paylaşarak konu ele alınmıştır. Eserde, nankörlüğün bir sınırı da çizilerek, onun sevilmeyen bir özellik olmasına rağmen, dünyada çok fazla nankör olduğu; nankörlerin gördükleri iyiliği çabuk unuttukları; bu tür duyguya sahip insanların menfaatperest oldukları ifade edilmektedir. Öte yandan eserde, yazar insanlardan çoğunun gösterdiği minnettarlığın yüzeysel olmasından, samimi olmamasından ve iyiliğin insanda minnet hissi uyandırsa bile kısa süre içinde unutulup gitmesinden duyulan üzüntüyü de dile getirilmektedir.⁶⁴ Anlatılan hikâye ve verilen açıklamalardan sonra, hakiki ve samimi minnettarlığın çok nadir görüldüğü ve çoğunlukla dünyada nankörlerin bulunduğu belirtilerek konunun tamamlandığı görülmektedir.

İsraf: “Hata, cehalet, gaflet, haddi aşma” gibi anlamlara gelmekte olan israf, genel olarak söz ve davranışta dinin, aklın veya örfün uygun gördüğü ölçütlerin dışına çıkmaktır.⁶⁵ Kur'an ve Sünnette bu durum yasaklandığı gibi,⁶⁶ savurganlık derecesine varan bir cömertlik de uygun görülmemiştir. Kur'an'da “*Elini boynuna bağlı kalma (cimri olma) ve*

⁵⁸ el-İsfahânî, *Müfredât Kur'an Kavramları Sözlüğü*, 693.

⁵⁹ İbrahim, 14/7, 34; en-Nahl 16/112; el-Enbiya 21/94; Furkan 77/50; en-Neml 27/40; Lokmân 31/12.

⁶⁰ el-İsra 17/27.

⁶¹ en-Nahl 16/112; Sebe' 34/17.

⁶² Örneğin, “*Aza şükretmeyen çoğa da şükretmez; insanlara teşekkür etmeyen Allah'a da şükretmez. Allah'ın nimetini her zaman anmak şükür, bunu terk etmek ise nankörlüktür.*” Tirmizî, “Birr”, 35 (No. 8136).

⁶³ Muallim Nâci, *Mekteb-i Edeb*, 114-115.

⁶⁴ Muallim Nâci, *Mekteb-i Edeb*, 116-126.

⁶⁵ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, “srf” md (Beyrut: Dâru Sadr, 1414/1994), 10/49.

⁶⁶ bk. en-Nisâ 4/6; el-Furkân 25/67; Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvinî, *Sünenü İbn Mâce* (Mansure: Darü'l Kelime, 2011), “Tahâret”, 48 (No. 2242).

*büsbütün de onu açıp israf etme ki, sonra kınanmış olursun ve eli boş açıkta kalırsın*⁶⁷ buyrulurak cömertlikteki ölçü de ortaya konulmuştur. Bu durum ne cimrilik ne de israfın hoş karşılandığının bir uyarısı niteliğindedir.⁶⁸ Zira İslam dini, maddi ve manevi imkânları insanlara Allah'ın bağışladığı birer emanet saymakta ve bunları insanlara mutluluk getirmeye elverişli ve Allah'ın rızasını kazanacak şekilde kullanmayı emretmektedir.⁶⁹

Günümüzde özellikle beşerî ve maddi kaynakların kullanımında savurganlığı ifade eden israfın kapsamının belirlenmesinde din, örf âdet, tutum, tercih ve alışkanlıkların rolünün olduğu söylenebilir. Fıkıh kitaplarında genellikle taharet, giyim kuşam, cenaze, kısas, yiyecek içecekler, haramlar ve helâller gibi konularda doğrudan ya da dolaylı olarak temas edilen israf, ahlak kitaplarının da en önemli konuları arasındadır.

Mekteb-i Edeb'te, israf ateşe benzetilerek, ateşin kendisini besleyen maddeyi (odunu) nasıl tüketip bitirdiği gibi, müsrifin de kendisini tüketerek dilenmeye muhtaç konuma gelebileceği ifade edilir.⁷⁰ Bununla birlikte herkesin hal ve iktidarına göre kendisine yakışacak şekilde giyinmesinin caiz olduğu, bunun müsriflik olmadığı da belirtilmektedir.⁷¹

Müsrif insanın kısa süre içerisinde ölecekmiş gibi bir harcamanın içinde olduğu, cimri/aşırı tutumlu insanın da hiç ölmeyecekmiş gibi davrandığı ifade edilen eserde, bu ikisi arasında ölçülü ve dengeli bir yol izlenmesi gerektiği ifade edilmektedir. Eserde, israf konusu zıttı olan tutumluluk konusu ile birlikte ele alınmakta ve cimri insanların kendilerini idareli, müsrif insanların ise cömert gördüğü belirtilerek, önemli olanın ölçü ve dengeli olmak olduğu vurgulanmaktadır.⁷² Konuyla ilgili açıklamaları anekdot, örneklerle ve hikayelerle desteklemekte ve gerek kişiyi gerekse ülkeyi zenginliğe götüren en önemli yollardan birinin israftan kaçınmak olduğu öğütlenmektedir.

Eserde israf konusu ele alınırken pek çok örneğin kadınlar üzerinden verilmesi de dikkat çekmektedir. Bu durum içinde bulunulan dönemin yansıması olarak değerlendirilebilir. Öyle ki, her ne kadar adap ve ahlak-i umumiye dâhilinde ve emri tasarruf ve idare dairesinde meydana gelen yeniliklere uymanın kadınlar için caiz olduğu ifade edilse de başkalarına göstermek, başkalarını takip ederek ihtiyaç olmadığı halde faydasız şeyleri almaya mecbur kalmaları israf olarak değerlendirilmiştir. Bunun yanında bir takım gülünç süslere ve her çeşit mücevhere olan temayülleri ve düşkünlükleri yüzünden kadınların çokça israfın içinde bulunabildikleri vurgulanmıştır.⁷³

3.2. *Mekteb-i Edeb*'te İnsanın Elde Etmesi Gereken Ahlaki Erdemler

İnsan dünyaya ahlaki davranışları bilerek gelmemektedir. Nerede, nasıl davranılması gerektiği içinde yaşanan toplumdan öğrenilir. Dolayısıyla ahlak, bir eğitim konusudur. İslam dini ahlaka ve ahlaklı insana son derece önem vermiştir. Hz. Peygamber'de bu konuda "*Müminlerin iman bakımından en faziletli ahlakça en iyi olanıdır*"⁷⁴ buyurarak ahlak eğitimine

⁶⁷ el-İsra 17/29.

⁶⁸ Bayraktar Bayraklı, *İslam'da Eğitim* (İstanbul: Bayraklı Yayınları, 2012), 155.

⁶⁹ Cengiz Kallek, "İsraf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2001), 23/178.

⁷⁰ Muallim Nâci, *Mekteb-i Edeb*, 171.

⁷¹ Muallim Nâci, *Mekteb-i Edeb*, 172-173.

⁷² Muallim Nâci, *Mekteb-i Edeb*, 174-175.

⁷³ Muallim Nâci, *Mekteb-i Edeb*, 169-170.

⁷⁴ Tirmizî, "Radâ", 11 (No. 1159).

dikkat çekmiştir. *Mekteb-i Edeb*'te bu bağlamda yazılmış bir eser olup, içerisinde pek çok ahlaki erdemlere yönelik konular mevcuttur. Bunlardan bazıları aşağıda ele alınmıştır.

Doğruluk: Düşüncenin gerçekle, özün ve sözün uyuşmasıdır.⁷⁵ Doğruluk, her ortamda ve her sosyal yapıda bireyin kazanması ve gerçekleştirilmesi istenilen olumlu ahlaki davranıştır. Doğruluk, İslam kültüründe ayet ve hadislerle emredilen bir davranış olup,⁷⁶ bireyin erdemli bir kişilik kazanmasına, dinî ve ahlaki açıdan olgun bir davranışa sahip olmasına vesile olan önemli bir değerdir. Zira İslam, dosdoğru bir yol sunmakta ve bu doğru yola ulaşmayı engelleyen her türlü duygu, düşünce ve davranıştan bireyi uzak tutmaya çalışmaktadır.

Mekteb-i Edeb'te doğru söylemenin insan topluluğu içinde yaşayan her insanın birinci vazifesi olduğu ifade edilerek konuya başlanmıştır. Daha sonra doğruluğun önemine vurgu yapılarak, sözü ve özü doğru olan insanın toplum içinde ne kadar kıymetli ve muhterem bir insan olduğu, her kim böyle bir insanla sohbet eder ya da iş yaparsa bir hile ve oyuna gelmeyeceği, aldatma tuzağına düşmeyeceği, fikir ve düşüncelerini, niyet ve tasavvurlarını doğruca beyan etmekten çekinmeyeceği belirtilmektedir.⁷⁷ Yine doğru insanların dilinin hakikat için kullanılan bir alete benzetildiği eserde, doğru insanların yalan ve hile ile mukaddes dudaklarını lekelemeyeceği; doğruların yardımcısının Hz. Allah olduğu; haram olan yalan gibi bir günahı işleyen insanda insaniyet aranmaması gerektiği; yalancıda insanlık ve yiğitliğin olmayacağı Sadi Şîrâzi, Gazzâli, Hulefâ-yi Râşîdîn'in sözlerinden alıntılarla ve hikâyelerle desteklenerek izah edilmiştir.⁷⁸

Eserde doğruluğun önemi ve gerekliliği geniş şekilde ele aldıktan sonra bazı tavsiyelerde de bulunulmuş ve ikiyüzlülük ve dalkavukluk yapmaktan gereği gibi sakınılması istenilmiştir. Birlikte yaşanan insanlarla hoş geçinmek için kalp saflığı ile beraber doğruyu söylemek gerektiği, insanın dilini tutamayıp her ağzına geleni söylemesi yüzünden başına hadsiz hesapsız zarar ve ziyan, hatta ölüme sebep olabilecek haller gelebileceği, bunların en küçüğünün insanlar arasında sevgi, beğeni, güven ve dostlarını kaybetmek olacağı ifade edilmiştir.⁷⁹

İtidal: İki aşırı davranış ve tutum arasındaki orta hal, ölçülü ve ılımlı olma, denge, düzgünlük⁸⁰ gibi anlamlara gelmektedir. Felsefe kültürünün İslâm dünyasında gelişmesiyle birlikte itidal kelimesi “karakter, mizaç, ılımlılık, denge ve ahlâkta aşırılıklardan uzaklık”⁸¹ anlamında psikoloji ve ahlâk terimi olarak da kullanılır olmuştur. Kur’an ve Sünnette ise, insanın davranışlarının aşırılıklardan uzak orta bir yolda olması olarak ifade edilmektedir.⁸²

Mekteb-i Edeb'te itidal başlığı altında çalışmak, uyumak, yemek hususlarında itidal konularının ele alındığı görülmektedir. Eserde, insana arız olan hastalıkların genelde itiyat sınırını zorlamaktan ortaya çıktığı, aşırılıkların insanın ruhunu, kalbini, vücudunu, zihnini yordığı ifade edilerek, konuya “Oğlum!” diyerek tavsiyelerle başlanılmaktadır.⁸³ Her işte

⁷⁵ TDK Büyük Türkçe Sözlük (Ankara: TDK Yayınları, 1988), 1/391.

⁷⁶ el-Hud 11/112; el-Beyyine, 98/5; el-Ahzab 33/70; et-Tevbe 9/119; Buhârî, “Edeb”, 69 (No. 7847).

⁷⁷ Muallim Nâci, *Mekteb-i Edeb*, 29-30.

⁷⁸ Muallim Nâci, *Mekteb-i Edeb*, 31-33.

⁷⁹ Muallim Nâci, *Mekteb-i Edeb*, 32-35.

⁸⁰ İbn Manzûr, *Lisânü'l-‘Arab*, “‘adl” md., 256.

⁸¹ Mustafa Çağrırcı, “İtidal”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2001), 23/456.

⁸² el-İsrâ 17/29; el-Furkân 25/67; el-Bakara 2/201; el-Mâide 5/8; Tirmizî, “Birr”, 59 (No. 324)

⁸³ Muallim Nâci, *Mekteb-i Edeb*, 143.

itidal üzere olunması gerektiği belirtilerek, zihni sürekli aynı iş ile meşgul etmenin olumsuzluğuna dikkat çekilmektedir: “İş insanın aklını işgal etmeli ama zihnini yormamalıdır. Bunun için uzun müddet fikri işgal etmeyip bir eğlence ile fasıla verilmeli. Genel olarak üç saatten fazla bir iş ile meşgul olunmamalıdır”⁸⁴ denilerek çalışmada dinlenmenin önemi de vurgulanmıştır. Bu bağlamda ara sıra ara verip dinlenmenin insanın fikri, ruhu ferahlamış olarak gönül rahatlaması sağlayacağı ve yeniden şevk ile işe başlanılacağı belirtilmektedir.

Eserde, ilim yolunda çalışırken de arada bir mola vermenin zihni dinlendirdiği, ruhu ferahlattığı dile getirilmektedir. Bu bağlamda fikirlerin, dinlenmiş zihinde daha rahat üretileceğini ve insanın muhakemesinin daha iyi olacağı belirtilerek, dinlenirken vaktin kaybolacağı endişesine gerek olmadığı, çünkü yorgunluktan işlerin yavaşlayacağı, sağlığın bozulabileceği ifade edilerek konu birkaç tane hikâye ile desteklenmektedir.⁸⁵ Aslında bu görüş, İslam’ın çalışma yöntemini de yansıtmaktadır. Zira Kur’an-ı Kerim’de “Öyleyse bir iş bitince diğerine koyul”⁸⁶ buyrulurken bir işi yapmaktan yorulduğunda bir başka işe yönelerek dinlenmenin önemi vurgulanmaktadır.⁸⁷ Ancak eserde haddinden fazla meşguliyet ne kadar zararlı ise, haddinden fazla boş kalmanın da o kadar zararlı olduğu ifade edilmekte, tembellik pasa benzetilmekte ve tembel insanın boş durmaktan dolayı kötü fikirler düşüneceği ve bunları çoğunlukla da yapma potansiyeline sahip olduğu söylenerek tembellik de hoş görülmemektedir.⁸⁸

Mekteb-i Edeb’te uyumak hususunda da itidalli olunması gerektiği vurgulanarak, uykunun Cenâb-ı Hakk’ın insana bahsettiği latif ve leziz ihsanlardan biri olduğu, bazı hastalıkların önünü aldığı, bedeni takviye ettiği, yorgunluktan kaynaklı ağırlığı hafiflettiği belirtilmektedir. Ancak, uykunun en lüzumlu ve faydalı şeylerden olduğu halde zararlı da olabileceği ifade edilerek uyumada da itidal tavsiye edilmektedir.⁸⁹ Eserde dengeli bir uykunun insan vücudu açısından son derece önemli olduğu ifade edilmekte, çok az uyumak nasıl sağlığı, zihinsel muhakemeyi olumsuz yönde etkiliyorsa, çok uyumanın da dikkatsizlik ve tembellik gibi ruha ve bedene büyük zararlar verdiği belirtilmektedir.⁹⁰ Eserde çok uykunun insanı fakirliğe sevk edeceği, geç vakitlere kadar uykusuz kalmanın zamanı bereketsiz kılacağı gibi hususların yanında, uykunun en verimli saati ve dinlendirici bir uyku için gerekli olan ortam hakkında da bilgiler verilmekte, mutedil bir uykunun kişiye bereket ve feyz kaynağı olduğu gibi düşünceler farklı örnek ve hikâyelerle ifade edilmektedir.

Eserde uyku ile yemek arasında da bir bağ kurularak, çok yemenin de çok uyumak gibi insanı rahatsız edeceği, insanların çok yedikleri zaman kâbus görecekları, bu nedenle rahat ve huzurlu uyuyamayacakları, dolayısıyla beden ve ruh sağlığına olumsuz etkileri olacağı belirtilmektedir. Konuyla ilgili birçok tavsiyede bulunularak, “...akşam sabah yiyip içmekten başka bir şey düşünmeyen insanlar gibi olma! İnsan yemek için yaşamayıp, yaşamak için yemelidir. Nefis yemeklere iştahın galip gelse bile, nefisini durdurmayı denemelisin...” şeklinde tavsiyeler

⁸⁴ Muallim Nâci, *Mekteb-i Edeb*, 144

⁸⁵ Hikâyeler için bk. Muallim Nâci, *Mekteb-i Edeb*, 145-147. el-İnşirah 94/7.

⁸⁶ Ayar, *Muallim Nâci'nin Mekteb-i Edeb Adlı Eserinin...*, 80-82.

⁸⁷ Muallim Nâci, *Mekteb-i Edeb*, 146.

⁸⁸ Muallim Nâci, *Mekteb-i Edeb*, 149.

⁸⁹ Muallim Nâci, *Mekteb-i Edeb*, 150.

sıralanmış ve sahabe-i kiramdan, İslam âlimlerinden, Batılı bazı filozoflardan örneklerle konu genişçe ele alınmıştır.

Cömertlik-İyilik Etmek: Cömertlik, İslam ahlak literatüründe daha çok gönül zenginliği ve genişliği anlamlarına gelen sahavet kelimesiyle ifade edilmektedir.⁹¹ Aynı zamanda “iyi olmak, iyilik etmek, üstün olmak, üstün kılmak” gibi anlamları da içermektedir.⁹² İslam dini, cömertliği bir fazilet olarak kabul etmekte ve bireyi yüceltmenin yanında Allah’ın rızasına ve insanların sevgisine mazhar olmaya vesile olduğunu vurgulanmaktadır.⁹³ Kur’an’da cömertlik Allah’ın sıfatları arasında gösterilmekte,⁹⁴ hadis kitaplarında da Hz. Peygamber’in cömertliği ile ilgili birçok rivayetler yer almaktadır.⁹⁵ Hem Kur’an’da hem de sünnette cömertliğin bu şekilde üstün bir fazilet olarak kabul edilmesi, İslâm ahlâkçılarının bu konuya özel bir önem vermelerine sebep olmuştur.

Mekteb-i Edeb'te konuya Kanuni Sultan Süleyman’a atfedilen “*Ey Halil'im düşünüp Kâbe'yi yapmaktansa, yap gönül hanesini beyt-i Huda istersen*”⁹⁶ sözüyle başlanılmaktadır. Başkalarına iyilik ve hizmet etme arzusunun herkesin kalbini kazanmak için emin bir vasıta olduğu ifade edilen eserde, bunun için servet ve asalet sahipleri ile güçlü olan ve insanlar üzerinde tesirleri olan kişilerin kendi mallarıyla, nüfuzlarıyla, itibarlarıyla, şöhretleriyle velhasıl bin türlü iyilik yapma vasıtalarıyla diğerlerine iyilik ve yardım yapmaları gerektiği ifade edilmektedir. Bu ifadelerden sonra da bugün insanlara iyilik yaparak onlarla sevgili olmayı başaramayan, onlara küçümseme ile bakan kişilerin bir gün kendilerinin de muhtaç duruma düşebileceği hatırlatılarak birtakım tavsiyelerde bulunmaktadır.⁹⁷

İslam kültüründen örnekler de verilerek konuyu ele alan eserde konuyla ilgili olarak, “*Biz yalnız kendimiz için doğmamışız. Vatanımız, ebeveynimiz, dostlarımız, akrabalarımız ve genel olarak bilcümle insanların üzerlerimizde mukaddes hukukları vardır*”⁹⁸ ifadeleri kullanılmaktadır. Başkalarını sevmenin ve onlara yardım etmenin lüzumunu diyanet ve aklın bize tembih ettiği, bu görevi yerine getirmekten geri durmanın büyük haksızlık olduğu ve bunu yerine getirmeyenlerin Allah’ın nimetlerini kendi bünyelerinde sakladıkları da belirtilerek iyiliğin vatana, millete ve herkese yapılması vurgulanmaktadır. Yine eserde, tabiatın büyük kanunlarını yaratan ve meydana getiren Cenab-ı Hakk’ın insanı bir diğeriyle yardımlaşması için yarattığı, bunun öyle bir hakikat-i müslime olduğu söylenilerek cömertlik, keremkârlık ve ulüv-i cenablıkta meşhur olan Ebu Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ali, Ömer b. Abdulaziz, İbn Sina, Abdullah b. Aristo gibi yüce zatların bu hakikatleriyle meşhur oldukları ifade edilmekte ve örnekler verilmektedir.⁹⁹

İstişare Etme-Danışma: Danışma, görüş alışverişinde bulunma anlamlarına gelen istişare,¹⁰⁰ İslami literatürde yöneticilerin görevleriyle ilgili konular hakkında ilgililere

⁹¹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-‘Arab*, “cvd”, 142.

⁹² Mustafa Çağrırcı, “Cömertlik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 8/72.

⁹³ el-Bakara 2/264; el-Mâide 5/2; el-Leyl 92/17-20; Buhârî, “Bed’ü'l-valıy”, 5 (No. 2063).

⁹⁴ er-Rahmân 55/27, 78; el-Alak 96/3; el-İnfîtâr 82/6

⁹⁵ Örneğin, bk. Müslim, “Fezâ'il”, 48.

⁹⁶ Muallim Nâci, *Mekteb-i Edeb*, 42.

⁹⁷ Muallim Nâci, *Mekteb-i Edeb*, 43-44.

⁹⁸ Muallim Nâci, *Mekteb-i Edeb*, 44.

⁹⁹ Muallim Nâci, *Mekteb-i Edeb*, 42-50.

¹⁰⁰ Ebû Bekir İbnü'l-Arabî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, nşr. M. Abdülkâdir Atâ (Beyrut 1408/1988), 1/ 276-277.

danışmalarını, onların görüşlerini dikkate almalarını ifade eder.¹⁰¹ Kur'an ve hadislerde sıkça kullanılan istişare, İslam tarihi boyunca Müslümanlar tarafından kurulan devletlerde yöneticilere danışmanlık yapan çeşitli kurul ve kurumlar tarafından işletilmeye çalışılmıştır.

Mekteb-i Edeb'te konuya “..iş hakkında onlara danış...”¹⁰² ayetiyle başlanılmakta ve “Hasta bir tabip kendisini diğer tabiplere muayene ve tedavi ettirmeye nasıl muhtaç ise, bir insanda ne kadar âlim ve kâmil olursa olsun dünyalık işler için diğer insanların fikrine muhtaçtır”¹⁰³ denilerek istişarenin herkes için gerekli olduğu vurgulamaktadır. Eserde, insanın kendi malumatına itimat etmeyip daima diğerleriyle istişare etmesi gerektiği, ancak istişare ve danışmanın işin ehemmiyet derecesine göre olması gerektiği de belirtilmektedir.

İstişare etmeden bir karar alınması durumunda insanın sonradan pişman olabileceği, kendilerine çok güvenerek istişare etmekten kaçınan insanların bu pişmanlığı çokça yaşadığı ifade edilen eserde, kendilerini büyük gören insanların istişareden kaçındıkları ileri sürülmektedir. Oysa bencillik, inat ve ısrar her hal ve ortamda insana zarar vermektedir. Bu nedenle insanın kararsızlıkta kalmamak için eş, evlat, akraba, dost ve kardeş kimselerin akıllarına ihtiyaç duyacağı belirtilmektedir. Ancak bu konuda bir ikaz da yapılmakta ve istişare edilecek kişinin güvenilir olması, kendi menfaatlerini ön plana çıkaran insanlardan olmaması önerilmektedir.¹⁰⁴

4. *Mekteb-i Edeb*'te Kullanılan İlke ve Yöntemler

Eğitim-öğretim sürecinde esas olan bireyi bilgilendirmek ve onu olumlu davranışlara yönlendirmektir. Bireyin olumlu davranışlara yönlendirilmesinde ise pek çok ilke ve yöntem kullanılmaktadır. Bu ilke ve yöntemlerin göz önünde bulundurularak gerçekleştirildiği eğitim-öğretim faaliyetleri daha etkili ve verimli olacaktır.¹⁰⁵ Eserde bireysel ahlak eğitimi ile ilişkilendirilebilecek görüşlerin belli bir sistematik çerçevede sunulduğu görülmektedir. *Mekteb-i Edeb*'te ortaya konulan bu sistematik yapı, eserin yazıldığı dönemden günümüze kadar geçerliliğini sürdüren birçok ilke ve yöntemi barındırmaktadır. Eserde yer alan bu ilkeler aşağıda açıklanmıştır. Burada ele alınan ilke ve yöntemler tüm eğitim felsefesi açısından genel geçer özelliklere sahiptir. Ne var ki *Mekteb-i Edeb*'te yer alan tüm ilke ve yöntemlerin tamamının burada verilmesi mümkün değildir. Bu nedenle eserde en çok kullanılan ve eğitimsel açıdan dikkat çeken beş ilke ve yöntem üzerinde durulmuştur. Ancak ahlak eğitiminde uygulanması gereken ilke ve yöntemlerin genel eğitimde uygulanan ilke ve yöntemlerden farklı olmadığını da belirtmek gerekir. *Mekteb-i Edeb*'te yer alan ilke ve yöntemlerden bazıları aşağıda verilmiştir.

4.1. *Mekteb-i Edeb*'te Ahlak Eğitime Yönelik Kullanılan İlkeler

Öğretim ilkeleri, daha önceden belirlenmiş eğitim hedeflerine ulaşabilmek için, eğitim-öğretim sürecini daha verimli hale getirebilmek ve etkili kılmak için her yaş ve düzey için kabul görmüş uygulamalardır. Öğretim ilkeleri, öğretmene rehberlik eder, eğitim-öğretim

¹⁰¹ Talip Türcan, “Şûra”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 39/230.

¹⁰² Âli İmrân 3/159.

¹⁰³ Muallim Nâci, *Mekteb-i Edeb*, 41.

¹⁰⁴ Muallim Nâci, *Mekteb-i Edeb*, 42-45.

¹⁰⁵ Mehmet Zeki Aydın, *Din Öğretiminde Yöntemler* (Ankara: Nobel Yayınları, 2006), 12.

sürecinin planlı yürütmesine katkı sağlar ve bu sürecin etkili ve verimli bir biçimde yürütülmesini sağlar.¹⁰⁶ Dolayısıyla öğretim ilkeleri eğitim-öğretimin vazgeçilmezidir. Aşağıda *Mekteb-i Edeb*'te yer alan bazı ilkeler verilmiştir.

Bireye Görelilik: Günümüzde bireyin eğitim sisteminde merkeze alındığı bir süreçte öğretimin odaklanacağı ana yapı bireyin kendisi olarak görülmektedir. Her bireyin farklı öğrenme anlayışı, hızı ve stili olduğu açıktır. Bu nedenle eğitim-öğretim, bireyi merkeze alarak onun bilişsel, duyuşsal, devinışsel gelişimine ve gereksinimlerine, bunların yanında gelişim dönemlerine uygun şekilde yapılması önem arz etmektedir.¹⁰⁷ Yapılacak olan öğretim faaliyetlerinde öğrenciyi dikkate almayı amaçlayan bu ilke, öğretim faaliyetlerinin en önemli ilkeleri arasındadır. Bu ilke kapsamında *Mekteb-i Edeb*'in mukaddimesinde şu ifadeler yer verilmektedir: “*Doktorun hastasına olan teşhisine müteakip tedavi uyguladığı gibi, eğitmen de bilgileri öğrencilerin durumuna göre aktarmalıdır.*”¹⁰⁸ Eserin başlangıcında bu şekilde bir ifadenin yer alması, eserde bu ilkenin gözetildiğini göstermektedir.

Yakından Uzağa: Öğretim sürecinde yürütülen etkinliklerin, sunulan ders içeriğinin mümkün olduğunca bireyin yakın çevresinden başlayıp uzak çevresine doğru yapılması, diğer bir ifadeyle yaşam alanı ile bağlantılı olması beklenir. Bu nedenle öğretmenler, sınıf içerisinde işledikleri konuların, verdikleri örneklerin, sundukları problemlerin ve olayların seçiminde, öncelikle öğrencinin içinde yaşadığı doğal ve toplumsal çevreden örnekler sunması oldukça önemlidir.¹⁰⁹

Bu ilkeye uygun olarak yapılan bir öğretim, öğrencinin yakın çevresinden, evinden ve okulundan başlayarak aynen durgun bir suya atılan taşın ortaya çıkardığı halkalar gibi git gide genişleyen bir biçimde ilerletilmelidir. *Mekteb-i Edeb*'in tamamında olmasa da büyük kısmında bu ilkeye uygun hareket edildiği görülmektedir. Nitekim eserde ahlaki ilkeler anlatılırken örnekler ve hikâye kahramanları genellikle eserin kaleme alındığı dönemde yaşayan ve topluma mal olmuş kişilerden oluşmaktadır. Örneğin, “Ana Babaya Hürmet ve Muhabbet” başlığı altında mekteplerde muallimlik yaptığı için şöhretli olan ve aynı zamanda *Ceride-i Fünûn-i Askeriye* ve *Tercüman-ı Hakikat* Gazetesi muharrirlerinden olan Mehmet Tevfik Efendi'nin verdiği örneği aktarmaktadır. Bu örnekte bir çocuk askeri mektebe başladığında her gün bir parça ekme ve bir miktar çorba içer, diğer yemeklerden yemezmiş. Mektebin müdürü bu çocuğu yanına çağırır, bu hareketinin sebebini sorunca çocuk şöyle demiştir: “Efendim benim ebeveynimin önünde bir parça katıksız siyah ekmeğe başka bir yemek yoktur. Onların sefalet içinde bulunduğunu düşündükçe, ben de bir şey yiyemiyorum.”¹¹⁰

Bilinen Bilinmeye: Öğrencilere yeni bir içerik sunulurken, önceki bilgilerden yararlanılması, günümüz eğitim-öğretim anlayışında sıklıkla rastlanılan ve uzmanlar tarafından önem verilen bir yöntemdir. Dolayısıyla öğretmenler, yeni bir konuya geçmeden önce, öğrencilerin o konuya ilişkin bilgilerinin gözden geçirilmesini sağlaması büyük önem arz etmektedir. Bu ilke, bilginin basit ve iyi bilinen zemine oturtulmasıyla daha iyi öğrenileceğini, yani konuların rahat anlaşılması ve akılda kalması bunların iyi bilinen

¹⁰⁶ Veysel Sönmez, *Öğretim İlke ve Yöntemleri* (Ankara: Anı Yayınları, 2015), 28.

¹⁰⁷ Tuğba Yanpar Yelken, *Öğretim İlke ve Yöntemleri* (Ankara: Anı Yayınları, 2016), 31.

¹⁰⁸ Muallim Nâci, *Mekteb-i Edeb*, 2.

¹⁰⁹ Yelken, *Öğretim İlke ve Yöntemleri*, 32.

¹¹⁰ Muallim Nâci, *Mekteb-i Edeb*, 25-26.

konularla irtibatın sağlanmış ve aralarında mantıklı bir zincir kurulmuş olmasını ifade eder.¹¹¹

Öğretilecek konular bilinenden bilinmeyenlere merdivenin basamaklarını çıkar gibi, basamak basamak öğretilmelidir. *Mekteb-i Edeb*'te ilk konu olarak ana-babaya iyilik etmektir. Nâci'nin bu konuyu incelemesi ana-babanın İslam kültüründeki yerine istinaden olabileceği gibi, bilinenden bilinmeyene ilkesiyle de ilişkilendirilebilir. Nitekim eserin içerisinde yer alan konu başlıklarına ve konuların içerik olarak ele alınış şekillerine bakıldığı zaman da bu ilkenin göz önüne alındığı görülmektedir. Eserde konular ele alınırken öncelikle herkesin kolayca anlayabileceği şekilde sade bir girişle konuya başlanılmakta, daha sonra üzerine yeni ve farklı bilgiler eklenilmektedir. Böylece öğrenme açısından önemli olan, yeni bilgilerin öğrencinin mevcut bilgisinin üzerine bina edilmektedir. Örneğin, Bencil ve kendini beğenen kibirli insanlar başlığı altında başlangıçta bilinen bu iki kavramla açıklamalarda bulunmuştur. Ancak konunun ilerleyen aşamalarında hodbin (yalnız kendini düşünen) ve hodpesend (kendini beğenmiş) kavramları kullanarak konuyu ele almıştır.¹¹²

Amaca Görelik: Öğretim etkinlikleri planlanırken ve uygulanırken öncelikli olarak dersin amaçları göz önünde bulundurulur. Çünkü dersin amacı, öğretim hedefini gerçekleştirmektir. Dersin hedeflerine uygun öğretim yöntemi seçildiğinde o hedefin daha kolay ve etkili bir şekilde gerçekleştirilmesi söz konusu olacaktır.¹¹³ Zira amaçsız bir eğitim okyanusta pusulasız ilerleyen gemiye benzer ki, bu durum bireyin eğitimde doğru yönde ilerlemesini engelleyecektir.

Mekteb-i Edeb'in yazılma amacı insanın her daim rehberi olan, hayatın her aşamasında ihtiyaç duyulan, birey ve toplum ilişkilerini düzenleyen, kısaca insanı tüm yönleriyle kuşatan ahlaki davranışların bireye kazandırılmasıdır. Bu amaç eserin mukaddimesinde, *“Dikkat sahiplerine malumdur ki, bir milletin fertleri ne kadar güzel terbiye görmüş ve buna ehemmiyet vermiş ise o millet o kadar kuvvet bulur. Bu kuvvet ise güzel ahlak dersinin öğretilmesiyle hâsil olur.”*¹¹⁴ şeklinde ifade edilmiştir. Bu amaç doğrultusunda da eserin tamamında iyi ahlakı teşvik, kötü ahlaktan sakındırmaya yönelik yazılar kaleme alınmıştır.

Somuttan Soyuta: Soyut kavramların özümsemesi, anlaşılması süreç gerektirmektedir. Bu nedenle öğrencilerin buldukları yaş itibarıyla zihinsel gelişim özelliklerinin bilinmesi önem arz eder. Eğitimci, öğretim sürecinde, dersin konusuna dair madde, eşya ve örnekleri ne kadar çok kullanabilirse somutlaştırma o kadar daha etkili olur. Öğretimi basitleştirmenin en iyi yollarından birisi öğretmenin yalın, sade ve basit bir dil kullanmasının yanında örneklerin de somut öğelerden seçilmesidir.¹¹⁵

Mekteb-i Edeb'te ele alınan ahlak konularının hemen hemen tamamı (doğruluk, merhamet, hilm, sevgi, kibir, cömertlik, tevazu vb. gibi) soyut konulardan oluşmaktadır. Ancak yazar, eserde soyut olan bu kavramları ele alırken somutlaştırma yoluna gitmiştir. Bunun yanında, bazı soyut kavramların zihne iyice yerleşmesi için somut örneklerden ve

¹¹¹ Ali Arslan-Cevat Eker, *Öğretim İlke ve Yöntemleri* (Ankara: Nobel Yayınları, 2019), 17.

¹¹² Muallim Nâci, *Mekteb-i Edeb*, 106.

¹¹³ Arslan-Eker, *Öğretim İlke ve Yöntemleri*, 16.

¹¹⁴ Muallim Nâci, *Mekteb-i Edeb*, 3.

¹¹⁵ Arslan-Eker, *Öğretim İlke ve Yöntemleri*, 18.

özlü sözlerden yola çıkarak konuyu işlemiş, konunun somutlaştırılması için konu ile ilgili iki, üç veya daha fazla hikâyeye aktarmıştır.

4.2. *Mekteb-i Edeb*'te Ahlak Eğitiminin Yöntemleri

Belli bir sonuca ulaşmak, bir problemi çözmek, herhangi bir işi görmek, bir teşebbüsü sonuçlandırmak için bilinçli bir şekilde izlenen yol, usul anlamlarına gelen yöntem,¹¹⁶ eğitimde ulaşılmak istenen hedefe varmak için oldukça önemlidir. Her bilim dalının kullandığı birtakım yöntemler vardır, ancak anlatım, soru-cevap, tartışma gibi hemen hemen bütün bilim dallarının ortaklaşa kullandığı yöntemler olsa da hepsi aynı yöntemi kullanmazlar. Ama bir kimse hangi bilim dalıyla uğraşırsa uğraşsın mutlaka o bilim dalının yöntemlerini iyi bilmek durumundadır. Bu itibarla ahlak eğitimi açısından incelediğimiz *Mekteb-i Edeb*'te de yer alan birtakım öğretim yöntemleri tespit edilmiş, bunlardan bazıları aşağıda verilmiştir.

Takrir (Anlatım) Metodu: Anlatım metodu, bir konuyu açıklamak, özetlemek, bir kimseye öğüt vermek amacıyla kullanılan öğretmenin aktif öğrencinin ise pasif ve alıcı durumda olduğu bir metottur. Bu metot, hemen hemen her öğrenme ortamında az ya da çok başvurulan bir yöntemdir. Anlatım yönteminde yalnızca “anlatma” ya da “söyleme” olmamakla birlikte ağırlıklı olarak “anlatma” yapılmaktadır.¹¹⁷ Anlatım metodunda öğüdün yer alması, öğretmenin öğretim sürecinde öğrencide uyandırmak istediği duygu ve düşüncelerde istenen değişimi sağlar.¹¹⁸

Ahlak konularını ihtiva eden *Mekteb-i Edeb*'te ele alınan tavsiye ve açıklamaları “takrir” metodu içinde ele almak mümkündür. Bu bağlamda eserde bireyi olumsuz ahlak davranışlarından uzaklaştırma, olumlu ahlaki davranışlara teşvik ve bunları bireyin zihninde yerleştirmeye yönelik açıklamaların yer aldığı görülmektedir.

Soru-Cevap Metodu: Eğitimde sıklıkla kullanılan yöntemlerden biri olan soru-cevap metodu, anlatımı çeşitlendirmek ve öğretimi verimli kılmak için uygulanan bir yöntemdir. Bu metot, öğrencilerin kazanımlara ulaşma düzeylerini yoklama, öğrencilerin önemli noktalara dikkatlerini çekme, onların derse katılımlarını sağlama, düşünmelerine ve sorgulamalarına fırsat verme, cevapları onlara buldurma ve güdüleme gibi birçok amaç için kullanılır.¹¹⁹

Mekteb-i Edeb'te soru-cevap şeklinde bir yöntem kullanılmamıştır, ancak bireyin kendi kendine düşünmesini sağlayıcı, konuyu etkili kılma ve dikkat çekme amacıyla cevabının okuyucuya bırakıldığı tarzda sorular epeyce bulunmaktadır. Örneğin, “Mesut Olmak İsteyen İnsan Arzularını Sınırlandırmalı” konusunu ele alırken, “...şöyle ki bedenimiz, tabiatımızın zayıflığı, farklı unsurların cismimiz üzerine olan tesirleri, mevsimlerin değişimleri, beraber yaşamaya mecbur olduğumuz insanların farklı karakterleri, ahlak ve tavırları, kötü nefisleri ve şahsi çıkarları, velhasıl her şey bizim tam bir saadetle mesut olmamıza mani değil midir?”¹²⁰ şeklindeki bir soruyla okuyucunun düşünmeye teşvik edildiği ve konuya dikkat çekildiği görülmektedir.

¹¹⁶ Ruşen Alaylıoğlu-A. Ferhan Oğuzkan, *Ansiklopedik Eğitim Sözlüğü* (İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1976), 124.

¹¹⁷ Cavit Binbaşıoğlu, *Genel Öğretim Bilgisi* (Ankara, Binbaşıoğlu Yayınları, 1991), 138.

¹¹⁸ Aydın, *Din Öğretiminde Yöntemler*, 119.

¹¹⁹ Süleyman Akyürek, *Din Öğretimi* (Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2022), 130; Aydın, *Din Öğretiminde Yöntemler*, 246.

¹²⁰ Muallim Nâci, *Mekteb-i Edeb*, 108-109.

Zıtları ile Öğretim Metodu: Ahlak eğitiminin kazandırmak istediği davranış kurallarının iyi-kötü, doğru-yanlış, bağlamında zıtları ile öğretilmesi önemlidir. Bu hususta bireye sadece iyi ve doğrunun öğretilmesi yetmez, aynı zamanda sakınılması gereken davranışlar hakkında da bilgi verilmesi gerekir. Ahlak eğitimine dair eserlere bakıldığında ekseriyetle hem ahlaki erdemlerin hem de kötü ahlaka dair unsurların birlikte ele alındığı görülmektedir.¹²¹ Bu itibarla ahlak eğitiminde kazandırılmak istenen davranışlar kadar, sakındırılması gereken davranışlar hakkında da muhatap bilgilendirilmektedir.

Mekteb-i Edeb'te de ahlak konularının zıtları ile birlikte ele alındığı görülmektedir. Eserde sadece iyi ahlaka dair erdemler değil, zıttı olan ahlak kavramlarına da yer verilmiştir. Örneğin, doğruluk-yalancılık, hilm-hiddet, minnettarlık-nankörlük, israf-tutumluluk, istişare-bencillik, cömertlik-cimrilik, kötülük-iyilik, barış-nifak, tevazu-ihanet gibi ahlaki kavramların birlikte ele alındığı görülmektedir.¹²²

Tahkiye Metodu: Eğitiminde kullanılan en önemli metotlardan biri de tahkiye metodudur. Tahkiye metodu, gerçek veya tasarlanmış bir olayın söz ve yazı ile anlatılmasına, hikâye edilmesine denir. Tahkiyede gösterilen ustalık, aynı zamanda üslup güzelliğine de yansır.¹²³ Tahkiye metodu, anlatımda kolaylık sağlaması, verilmek istenen mesajın daha rahat anlaşılması ve zihinlerde kalıcı olması, edebî tasvire imkân vermesi, akla ve duyguya aynı anda hitap edebilmesi, dinleyicinin ilgisini uyanık tutması, soyut kavramları somutlaştırma gibi birçok özelliğe sahiptir. Bu yönüyle tahkiye metodu başta Kur'an ve Hz. Peygamber'in uygulamalarında olmak üzere genelde eğitim özelde ise din ve ahlak eğitiminde yerini almıştır. Çünkü hikâye, eğitimde önemli bir yere sahip olan taklit ve özdeşleşme için en iyi yöntemlerden biri olarak kabul edilir.¹²⁴

Çocukların hikâyelere/kıssalara karşı çok büyük ilgilerinin olduğu bilinmektedir. Çocukların bu ilgileri de yetişkinler tarafından eğitim faaliyetine dönüştürülmeye çalışılmaktadır. Bu nedenle tahkiye metodu ile çocuklara ahlaki ve dinî değer kazandırmak mümkündür. Bunun için, rastgele hikâyeler yerine bilinçli olarak seçilmiş olanlar tercih edilmelidir. Bu tür bir hikâye/kıssa, dinleyenlerin gönlünde son derece olumlu tesir bırakır, onları yönlendirmede etkili olur, dinleyenlerde gayret ve iştiaak oluşturur. Zira tahkiye metodu teşvik edicidir.

Mekteb-i Edeb'te bu yönleme çokça başvurmuştur. Öyle ki, eserin birinci kısmında elli üç, ikinci kısmında altmış iki hikâye mevcuttur. Örneğin, eserde anne ve babaya iyilik bahsinde verilmiş olan bir hikâye ile¹²⁵ yazar, çocuğun aile içindeki sırları başkasiyla paylaşmaması,

¹²¹ Abdullah Şevket İçelli, *Ahlâk-ı Dini* (İstanbul: Hürriyet Matbaası, 1328/1912); Kınalızâde Ali Efendi, *Ahlak-ı Alâî* (b.y., Bulak, 1248/1834); Celâeddin Hümaî, *Müntehab-ı Ahlâk-ı Nâsırî* (Tahran: 1320); Şeyh Sadi-i Şirazî, *Bostan ve Gülistan*, çev. Kilisli Rifat Bilge (İstanbul: Meral Yayınevi, 1980); Celâleddin Devvânî, *Ahlâk-ı Celâlî*, çev. Ejder Kumuş (Ankara: Fecr Yayınları, 2019). Ayrıca bk. Muhammed Ali Yazıbaşı, "Klasik Osmanlı Döneminden Cumhuriyet'e Osmanlı'da Ahlâk Eğitim ve Öğretimi", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 3/4 (2014), 761-780.

¹²² Geniş bilgi için bk. Kaya, "Muallim Nâci", 290.

¹²³ Mustafa Öcal, *Din Eğitimi ve Öğretiminde Metodlar* (Ankara: TDV Yayınları, 2005), 62-63.

¹²⁴ Muhiddin Okumuşlar, "Din Eğitiminde Etkin Bir Yöntem Olarak Hikâye", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21 (2006), 237; Ramazan Gürel, "Hz. Peygamber'in (s.a) Eğitim-Öğretim Modelinde Belli Başlı İlke ve Metotlar", *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi* 1/2 (2015), 115-130; Şakir Gözütök, *Hz. Peygamber'in Hadislerinde Eğitim Metodları* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2016), 41-49; Kaya, "Muallim Nâci", 292-294.

¹²⁵ bk. Muallim Nâci, *Mekteb-i Edeb*, 24-25.

kanaatkâr olarak yetiştirilmesi, hangi ortamda olursa olsun çocuğun anne-babasını düşünmesi gibi pek çok ahlaki ilkeyi okuyucuya sunmaktadır

Sonuç

İncelediğimiz *Mekteb-i Edeb* adlı eser son dönem Osmanlı Devleti'nde yaşamış şiir, hikâye, hatıra, sözlük, biyografi, tercüme gibi birçok alanda eser veren, özellikle edebiyat çalışmalarıyla tanınan Muallim Naci'ye atfedilen bir eserdir. Nâci'nin yaşadığı dönem Osmanlı'da idari ve toplumsal çözümlerin başladığı, buna bağlı olarak birtakım sıkıntıların yaşandığı dönemdir. Bu döneme şahitlik eden Nâci gibi ilim adamları devletin çöküşünü ahlaki çözümlere bağlamış ve ahlak kitapları yazma ve yazdırma faaliyetlerine girişmişlerdir. İncelediğimiz *Mekteb-i Edeb* adlı eser bu dönemde vücuda gelmiştir.

Tercüme bir eser olan *Mekteb-i Edeb*, Nâci tarafından tashih edilmiş, Osmanlı ahlak ve adabına uygun şekilde düzenlenmiştir. Bu bağlamda Nâci, yeri geldiğinde metne sadık kalmış, gerektiğinde ise metne müdahale ederek eklemeye ya da çıkarmalar yaparak Osmanlı örf, adet ve ahlak anlayışını vermeye çalışmıştır. Eserinde doğruluk, ana-babaya iyilik, hilm, itidal, cömertlik, istişare, adalet, itidal, hakseverlik gibi insanın sahip olması gereken olumlu davranışları okuyucusuna tavsiye ederken; öfke, kibir, riyakârlık, nankörlük, israf, menfaatperestlik, yalan, gıybet gibi insanın sakınması gereken olumsuz davranışlar hakkında da bilgiler verilmiştir. Bu olumsuz duyguları yüreğinde taşıyan insanların Hakk ve halk nezdinde muteber olamayacağını belirtmiştir.

Mekteb-i Edeb, uzun yıllar kendisinden istifade edilmiş, okullarda ders kitabı olarak birinci sınıftan son sınıfa kadar olarak okutulmuş ve ilgi görmüş, buna bağlı olarak da farklı tarihlerde tekrar tekrar basılmış ahlak kitabıdır. Nâci eserinde, eğitici ve öğretici bir tavırla genel olarak sade, açık ve anlaşılır bir dil kullanarak ahlaki ilkeleri açıklamıştır. Dilin sadeliği kitaptaki metinlerin içeriğinin daha iyi kavranması amacına hizmet etmektedir. Eserde çoğu kez basit bazen de fazlaca bağlaç kullanılan uzun cümlelere yer verilmiştir. Dili akıcıdır. Kitap hikâye, şiir, özlü sözlerle süslediği için sıkıcı değildir. Eserde konunun daha iyi anlaşılması için hikâye, özlü söz ve örneklerle konuyu desteklemiş, verilen konuların anlaşılmasına yardımcı olması için bazı ahlaki ilkeler Kur'ani bir yöntem olan zıtları ile birlikte vermiştir. Eserde hem aynı konu içinde hem de farklı konular içinde zaman zaman tekrarlarla yer verilmiş, aynı örnekler bazen aynı ifadelerle farklı yerlerde kullanılmıştır. Okuyucunun dikkatini çekme adına bu önemlidir.

Eserde elli üç ahlaki ilkeye yer verilmiş, verilen konu başlıklarının her biri ayrı ayrı eserler kaleme alınacak kadar değerlidir. Eserde zaman zaman öğüt verir bir eda ile “Yavrularım”, “Evlatlarım”, “Gençler”, “Ey Oğul”, “Dinleyiniz Evlatlar” gibi hitapların kullanıldığı ve samimi bir hava oluşturulduğu görülmektedir. Bununla birlikte eserde buyurgan/emredici şekilde bir yaklaşım ise görülmemektedir.

Ahlak kitapları, yazıldığı dönemin sosyal yapısı, aile yaşantısı, dönemin eğitim düşüncesi ve değer yargıları gibi pek çok konuda önemli ipuçları verir. *Mekteb-i Edeb*'te de bunlar görülebilmektedir. Muhtemelen çeviri eser olması, Osmanlı'nın çok kültürlü bir yapıya sahip olması ve Batı'nın Osmanlı üzerindeki etkisi nedeniyle bazı hikâye kahramanlarının Batı kültürüne mal olmuş kişilerden oluştuğu, örneklerin Batı'dan verildiği görülmektedir. Ancak Batı'dan veya Doğu'dan verilen örnekler arasında herhangi bir farklı yaklaşım söz konusunun olmadığını da söylemek gerekir. Eserde konuların büyük

bir kısmının ayet ve hadislerle desteklendiği, Kur'an ve sünnet ekseninde bir ahlak eğitimi verilmeye çalışıldığı görülmektedir. Eserde zaman zaman Kitab-ı Mukaddes'ten örneklerin de verildiği dikkate alınır, Naci'nin Osmanlı Devleti'nde yaşayan herkese ve her kesime hitap etme amacı taşıdığı söylenebilir. Dolayısıyla, Osmanlı Devleti içinde yaşayan herkes kitapta "kendisinden bir parça" bulabildiği ve bunun da zikredilen kitabı sahiplenmelerinde önemli bir rol oynadığı kanaatindeyiz. Bu durum *Mekteb-i Edeb*'i diğer ahlak kitaplarından ayıran en önemli özelliği olduğu söylenebilir.

Nâci, kendi dönemi içindeki eserlerin birçoğundan farklı olarak belli bir sistemde ahlaki ilkeleri vermeye çalışmıştır. Bu bağlamda eserde verilen ahlaki ilkelerin büyük çoğunluğu meşhur bir zattan alınan bir özlü sözle veya az da olsa ayet ve hadisle başlamıştır. Ardından konu hakkında teorik bilgi verilerek muhatap davranış hakkında bilgilendirmiştir. Daha sonra konunun anlaşılması için bir veya birkaç tane hikâye, temsil, örnek kullanmıştır. Eserinde kahramanlar üzerinden mesaj vermek, anlatılan konuyu hayata yaklaştırmak, konuyu somutlaştırarak anlaşılır kılmak amacıyla olsa gerek hikâyeyi çokça kullanmıştır. Ne var ki eserde verilen bazı örnek ve hikâyelerin İslam kültürüyle çok uyumlu olmadığı da görülmektedir. Bu tür hikâyelere ihtiyatla yaklaşıldığı takdirde eser, günümüzde de kadın-erkek, büyük-küçük herkesin ahlak eğitimi konusunda istifade edebileceği önemli bir eser konumundadır.

Günümüz öğretim ilke ve yöntemlerine de uygun olarak kaleme alınan *Mekteb-i Edeb*, yazılış amacına uygun olarak bireylerin ahlaki bağlamda talim ve terbiyelerine, ahlaklarının güzelleşmesine, adalet, medeniyet, hakkaniyet, insaniyet, vatan sevgisi gibi konularda insanların görev ve sorumluluklarının farkına varmalarına katkı sağlayacak bir eser olup amaç ve içerik bakımından kitabın *Mekteb-i Edeb* (Edep Eğitimi) unvanına layık olduğu söylenebilir.

Kaynakça | Reference

- Akyürek, Süleyman. *Din Öğretimi*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2022.
- Alaylıoğlu, Ruşen Oğuzkan, A. Ferhan. *Ansiklopedik Eğitim Sözlüğü*. İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1976.
- Arslan, Ali - Eker, Cevat. *Öğretim İlke ve Yöntemleri*. Ankara: Nobel Yayınları, 2019.
- Ayar, Hatice. *Muallim Nâci'nin Mekteb-i Edeb Adlı Eserinin I. Kısımındaki Hikâyelerin Ahlak Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2011.
- Aydın, Mehmet Zeki. *Din Öğretiminde Yöntemler*. Ankara: Nobel Yayınları, 2006.
- Aytan, Talat. "Muallim Naci'nin Mekteb-i Edebi'nde Değerler Eğitimi", *Prof. Dr. Halim Serarlan'a Armağan*. Konya: Eğitim Yayınevi, 2018, 231-243.
- Banarlı, Nihad Sâmî. "Muallim Naci". *Resimli Türk Edebiyatı Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*. 2/982-989. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979.
- Bayraklı, Bayraktar. *İslam'da Eğitim*. İstanbul: Bayraklı Yayınları, 2012.
- Bilgin, Nuri. *Sosyal Bilimlerde İçerik Analizi Teknikler ve Örnek Çalışmalar*. Ankara: Siyasal Kitabevi, 2006.
- Binbaşıoğlu, Cavit. *Genel Öğretim Bilgisi*. Ankara: Binbaşıoğlu Yayınları, 1991.
- Birinci, Ali. "Kitapçılık Tarihimizden Bir İsim: Kaspar Efendi". *Kebikeç 1* (1995), 21-29.
- Birinci, Necat. "Mektep". *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*. 4/229-230. İstanbul: 1986.
- Bursalı Mehmet Tahir. *Osmanlı Müellifleri II*. İstanbul: Matbaa-i Amire, 1333.
- Buhârî, b. İsmail. *Sahihu'l-Buhârî*. nşr. Muhammed Züheyr b. Nasr. 8 Cilt. b.y.: Dâru Tavki'n-Necât, 2. Basım, 1422/2001.
- Celâeddin Hümaî. *Müntehab-ı Ahlâk-ı Nâsirî*. Tahran: y.y., 1320.
- Celâeddîn Devvânî. *Ahlâk-ı Celâlî*. Çev. Ejder Okumuş. Ankara: Fecr Yayınları, 2019.
- Çağrı, Mustafa. "Kibir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/561-562. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Çamdibi, Hasan Mahmut. *Şahsiyet Terbiyesi ve Gazâlî*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2014.
- Ebû Bekir İbnü'l-Arabî. *Ahkâmü'l-Kur'an*. nşr. M. Abdülkâdir Atâ. Beyrut: 1408/1988.
- İsfahânî, Ragıb. *Müfredât Kur'an Kavramları Sözlüğü*. çev. M. Yıldız. İstanbul: Çıra Yayınları, 2017.
- Fahri, Osman. "Tarih-nüvîs-i Selatin-i Al-i Osman-şair-i şehir merhum Muallim Naci Efendi". *Maârif* 4/93 (22 Nisan 1309/1893), 226-232.
- Gözütok, Şakir. *Hız Peygamber'in Hadislerinde Eğitim Metodları*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2016.
- Güngör, Erol. *Ahlâk Psikolojisi ve Sosyal Ahlâk*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1995.
- Gürel, Ramazan. "Hız Peygamber'in (s.a) Eğitim-Öğretim Modelinde Belli Başlı İlke ve Metotlar". *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi*, 1/2 (2015), 115-130.
- İbnülemin Mahmud Kemal İnal. *Son Asır Türk Şairleri III*. Haz. Hidayet Özcan. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, 2000.
- İbn Mâce, Muhammed b. Yezîd. *Sünenü İbn Mâce*. 10 Cilt. Mansure: Darü'l Kelime, 1432/2011.
- İçelli, Abdullah Şevket. *Ahlâk-ı Dini*. İstanbul: Hürriyet Matbaası, 1328/1912.
- İmam Mâverdi, *Edebü'd-dünyâ ve'd-dîn*. Çev. Ercan Urcan. İstanbul: İlk Harf Yayınları, 2018.
- Kaya, Umut. "Muallim Nâci". *Son Dönem Osmanlı Mütefekkirleri ve Ahlak Anlayışları, Tartışmalı İlimi Toplantı 22-23 Ekim 2016*. 267-302. İstanbul: MRK Baskı, 2017.

- Kınalızâde Ali Efendi. *Ahlak-ı Alâî*. b.y., Bulak, 1248/1834.
- Morgan, Clifford T. *Psikolojiye Giriş*. Çev. S. Karakaş. Ankara: Eğitim Kitabevi, 2009.
- Muallim Nâci. *Edeph Eğitimi - Mekteb-i Edeb*. Haz. M. Necip Yılmaz. İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları, 2016
- Muallim Nâci. *Mekteb-i Edeb*. İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1303/1886.
- Muallim Nâci. *Ömer'in Çocukluğu*. İstanbul: Morpa, 2007.
- Mustafa, İbrâhim vd. *el-Mu'cemü'l-vasît*. 2 Cilt. Kahire: Mektebet'ul İslamiye Yayınevi, 1380-81/1960.
- Müslim, Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmi'us-sahîh*. nşr. Muhammed Fuad Abdülbâki. 9 Cilt. Riyad: Dâru Tayyibe, 1427/2006.
- Nar, Ali. "Muallim Nâci'nin Dîni Eserleri". *Yeni Sanat* 1/8 (Kasım 1974), 38-40.
- Okumuşlar, Muhiddin. "Din Eğitiminde Etkin Bir Yöntem Olarak Hikâye". *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21 (2006), 237-252.
- Öcal, Mustafa. *Din Eğitimi ve Öğretiminde Metodlar*. Ankara: TDV Yayınları, 2005.
- Özkan, Yasin. *İllâ Edeph*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2021.
- Pekolcay, Necla. vd., *İslâmî Türk Edebiyatı'nda Şekil ve Nev'ilere Giriş*. İstanbul: Kitabevi, 2000.
- Salâhî, Mehmed Sabahaddin. *Muallim Naci*. İstanbul: A. Asaduryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1310/1894.
- Şirazî, Şeyh Sadi-i. *Bostan ve Gülistan*. Çev. Kilisli Rifat Bilge. İstanbul: Meral Yayınevi, 1980.
- Tansel, Fevziye Abdullah. "Muallim Naci'nin Dini Eserleri". *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi* (1962), 161-177.
- Tarakçı, Celal. *Muallim Nâci Efendi ve Eserlerinden Seçmeler*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1994.
- Tirmizi, Ebû İsâ Muhammed. *Sünenü't-Tirmizi*. thk. Muhammed Nâsiruddîn Elbânî. 3 Cilt. Riyad: el-Mektebetü'l-İslamiyye, 1417/1996.
- Uçman, Abdullah. "Muallim Nâci". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/313-316. Ankara: TDV Yayınları, 2000.
- Uçman, Abdullah. *Muallim Nâci*. İstanbul: Toker Yayınları, 1998.
- Yelken, Tuğba Yanpar. *Öğretim İlke ve Yöntemleri*. Ankara: Anı Yayınları, 2016.
- Yazıbaşı, Muhammed Ali. "Klasik Osmanlı Döneminden Cumhuriyet'e Osmanlı'da Ahlâk Eğitimi ve Öğretimi". *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 3/4 (2014), 761-780. <https://doi.org/10.15869/itobiad.20784>